

PRIJETNJE DEMOKRATSKIM PROCESIMA U

CRNOJ GORI

MAPIRANJE UTICAJA

DFC
DIGITALNI FORENZIČKI CENTAR

**PRIJETNJE
DEMOKRATSKIM
PROCESIMA
U CRNOJ GORI:
MAPIRANJE UTICAJA**

SADRŽAJ

UVOD	5
POLITIČKI KORIDORI	8
JEDINSTVO U VJERI I DJELOVANJU: SPC I RPC	12
Politika nadahnuta vjerom	16
U cilju klerikalizacije	17
Svjetovne aktivnosti SPC	20
PROPAGANDA I MODELIRANJE REALNOSTI	22
Društvene mreže kao bojno polje	27
POLITIKA POD MASKAMA	29
Razotkrivanje i prikrivanje	31
Pokušaj prevrata	32
HRONOLOGIJA NAPADA U SAJBER PROSTORU	35
O sajber napadima	37
Crna Gora na ispitu: prvi ozbiljniji izazovi	38
2022. pod velom tajne	39
Odgovor države	40
ZAKLJUČCI	42
REFERENCE	46

IMPRESUM

IZDAVAČ: Atlantski savez Crne Gore / **GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:** Azra Karastanović

AUTORI: Milan Jovanović i DFC tim / **DTP:** Dragana Koprivica

TIRAŽ: 150 primjeraka / **ŠTAMPA:** Obod, Cetinje

CIP - КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ
НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА ЦРНЕ ГОРЕ, ЦЕТИЊЕ

ISBN 978-9940-817-13-8

COBISS.CG-ID 25611268

Ovaj projekat finansira Ambasada SAD u Podgorici. Mišljenja, nalazi, zaključci ili preporuke koji su ovdje izneseni su stav autora i ne odražavaju nužno stav Stejt dipartmenta/Vlade SAD.

UVOD

Na fonu globalnih političkih, društvenih, socijalnih i ekonomskih poremećaja i sve vidljivije ofanzive autoritarnih režima suprotstavljenih zapadnom konceptu liberalne demokratije, koja je u najrigidnijem obliku manifestovana invazijom Rusije na Ukrajinu, mogu se posmatrati i ozbiljna etnička, vjerska, politička i društvena previranja u regionu Zapadnog Balkana, koji se pokazao kao veoma pogodan poligon za pozicioniranje Kremļa u geopolitičkom nadmetanju sa Sjedinjenim Američkim Državama i Evropskom unijom.

Održavanjem tenzija na regionalnom nivou i destabilizacijom prilika Rusija je pokazala da zna kako da iskoristi sve kontroverze ovog prostora sa bogatom istorijom nesnalaženja u turbulentnim okolnostima korišćenjem različitih propagandističkih i obavještajnih metoda. Podstičući etničke podjele, jačajući desničarske nacionalističke strukture i političare i antizapadne narative, ona dodatno komplikuje reformske planove država regiona. Tome doprinosi i nezadovoljstvo i razočaranje zbog sporog tempa evropskih i evroatlantskih integracija. Slabljenje izgleda za skoro pristupanje EU uslovalo je dodatno usporavanje procesa u regionu, karakterisanih nastojanjima lokalnih lidera da ojačaju svoje pozicije i opstanu na vlasti kombinovanjem nacionalističke i populističke retorike, uz deklarativno zalaganje za evropske integracije.

Ruska invazija na Ukrajinu predstavlja prekretnicu za svjetsku bezbjednost, međunarodnu ekonomiju i globalnu energetska infrastrukturu, a njene refleksije uočljive su i u regionu Zapadnog Balkana. Desničarske nacionalističke strukture prihvatile su matricu proruskog propagande koja je u osnovi njihovog djelovanja u dužem periodu. Ona se odnosi na prikazivanje sopstvene nacije kao žrtve Zapada, uz širenje narativa klero-nacionalističkih krugova o tradicionalnim vrijednostima koje baštine države koje pripadaju imaginarnom panslovenskom bratstvu. Na čelu su imperijalna Rusija i Srbija kao regionalni pijemont, koje su duboko i suštinski suprotstavljene vrijednostima zapadnih liberalnih demokratija. Rezultat je izražena politička nestabilnost u praktično svim državama Zapadnog Balkana, uz jačanje međusobnih antagonizama sa potencijalom da dovedu do ugrožavanja ionako krhkog mira i stabilnosti u regionu.

Ključni ruski saveznik u regionu je Srbija koja, kao ni Rusija, nije prihvatila navodne teritorijalne gubitke iz devedesetih godina prošlog vijeka. Ona po istoj ruskoj revizionističkoj matrici dovodi u pitanje nezavisnost i teritorijalni integritet pojedinih država sukcesora SFR Jugoslavije. U tom smislu je moguće izvesti vrlo jasnu analogiju između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, odnosno Rusije i Srbije kao njihovih najvećih država. Obje zemlje podrazumijevaju da Moskva, odnosno Beograd, polažu istorijsko pravo na sfere uticaja u njihovom susjedstvu. Srbija je jedina evropska država koja, uz Bjelorusiju, nije uvela sankcije Rusiji, iako je glasala za rezolucije Generalne skupštine Ujedinjenih nacija - iz marta 2022. kojom se osuđuje napad Rusije na Ukrajinu i februara 2023. godine, kojom se traži povlačenje Rusije iz Ukrajine.

Nacionalističke frakcije širom regiona, iznjedrene u ideološkoj sinergiji proruskim političkim faktora i krugova Srpske pravoslavne crkve, kao instrumenta i produžene ruke spoljne politike Srbije, Rusiju Vladimira Putina doživljavaju kao zaštitnicu pravoslavnog naroda. Stoga i rusku invaziju na pravoslavnu zemlju kao što je Ukrajina ne doživljavaju kao kontradikciju, već kao *prirodno istorijsko pravo*

Rusije. To pravo po njihovom mišljenju pripada i Srbiji kada je u pitanju Kosovo. Na taj presedan se pozivao Putin, pravdajući rusku aneksiju Krima i priznavanje samoproglašene nezavisnosti otcijepljenih ukrajinskih teritorija Donjeck i Lugansk.

Posljednjih godina, Rusija je ojačala i vojne veze sa Srbijom, prodajući joj oružje, avione i sisteme protiv-vazdušne odbrane, uz promovisanje jedinstva pravoslavnih bratskih naroda i kontinuirano protivljenje nezavisnosti Kosova – što predstavlja temelj za širenje njene *meke moći* u regionu. Takvo pozicioniranje je trasiralo put za jačanje ruskog uticaja u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, gdje su značajni segmenti politike čvrsto proruski orijentisani i za koje demonstriranje bliskih veza sa ruskim rukovodstvom predstavlja pitanje političkog opstanka.

Prosrpski politički subjekti u Crnoj Gori svoje djelovanje u visokom stepenu usklađuju sa politikom Beograda bez preispitivanja osjetljivih pitanja, kao u slučaju aneksije Krima 2014. godine. Pojedini od njih su upravo u tom periodu ostvarivali frekventnu komunikaciju sa ruskim zvaničnicima, tako da je potpuno očekivano njihovo prihvatanje spinovanog narativa da Krim istorijski pripada Rusiji, kao što Kosovo pripada Srbiji. Na taj način je prenebregnuta činjenica da je Rusija 2014. anektirala Krim, a 2022. godine priznala nezavisnost Luganska i Donjecka. Pozivajući se na kosovski presedan, Rusija je uradila isto ono što tvrdi da je Zapad uradio Srbiji, namećući teritorijalnu promjenu kroz unilateralnu upotrebu vojne sile. Taj narativ je funkcionalan i u aktuelnom trenutku dok traje invazija Rusije na Ukrajinu. Stradanje ukrajinskog naroda i masivno razaranje ukrajinskih gradova i njene vitalne infrastrukture nije izazvalo osudu prosrpskih subjekata u Crnoj Gori, iz čijih redova se uglavnom relativizuje ruska agresija. Kao i u većini aktivnosti tih subjekata u Crnoj Gori i u ovom slučaju je evidentno odsustvo bilo kakve želje za usaglašavanjem političkog nastupa sa nacionalnim interesima Crne Gore i njenim strateškim spoljno političkim opredjeljenjima i ciljevima, sadržanim kroz članstvo u NATO i težnju za pristupanje Evropskoj Uniji. Prosrpske partije u Crnoj Gori neselektivno slijede politiku srpskog državnog vrha, prateći i njegove političke manevre kada je u pitanju približavanje sa Narodnom Republikom Kinom¹. Ta zemlja je u novije vrijeme zamijenila Rusiju na listi ključnih partnera Srbije van Zapada u strahu od moguće ruske reakcije u slučaju da bude postignut bilo kakav sporazum o Kosovu koji bi zanemario interese Rusije. Tu se, prije svega, misli na njeno učešće i saglasnost oko finalnog sporazuma Beograda i Prištine.

¹ Povodom održavanja Dvadesetog Narodnog kongresa Komunističke partije Kine, Demokratski front je uputio čestitku Komunističkoj partiji Narodne Republike Kine, u kojoj se naglašava *nemjerljiv uticaj NR Kine na planu ostvarivanja političkog balansa u svjetskoj politici, u kojoj ne smije biti diktata jedne strane, to jest, agresivne politike Zapada, već da stvaranjem bipolarnog svijeta napokon dođe do toliko potrebne političke ravnoteže u svjetskim okvirima, kao garanta trajnog mira i amortizovanja zapadnjačkih imperijalističkih snova o daljem raspirivanju ratnih sukoba na brojnim neuralgičnim tačkama Evrope i svijeta.*

POLITIČKI KORIDORI

Brojni problemi koji opterećuju crnogorsko društvo akumulirani su u vrijeme trodecenijske vladavine DPS. Tokom tog perioda, iako u potpuno drugačijem spoljno-političkom kontekstu, omogućen je i snažan upliv ruskog faktora u Crnu Goru, koji je imao različite oblike ispoljavanja, od kupovine nekretnina, do uglavnom neuspješnih investicija u turističku privredu i industriju.ⁱ

U periodu uspona odnosa dvije zemlje potpisan je i sporazum o saradnji Demokratske partije socijalista i Jedinstvene Rusije, kao *izraz težnje za jačanje prijateljstva i proširivanje i produbljivanje svestrane saradnje između Ruske Federacije i Crne Gore*.ⁱⁱ

Do zahlađenja odnosa između Podgorice i Moskve došlo je nakon priključivanja Crne Gore sankcijama Evropske unije Rusiji 2014. godine (zbog aneksije Krima), a kulminiralo je finalizovanjem pristupanja NATO. Direktna posljedica tih procesa bio je pokušaj prevrata u organizaciji pripadnika ruskih obavještajnih struktura 2016. godine. Usljed takvog slijeda događaja, Crna Gora je postala plodno tlo za ruske uticaje raznih vrsta, koji nijesu izgubili na intenzitetu ni nakon ostvarivanja punopravnog članstva u Sjevernoatlantskom savezu.

Pojačani intenzitet ruskog uticaja u Crnoj Gori nakon poziva za članstvo u NATO 2015. godine bio je uočljiv kroz djelovanje pojedinih političkih subjekata, nevladinih organizacija, medija, građanskih aktivista i pojedinaca, čiji se politički i ideološki koncept zasniva na zalaganju za promjenu strateškog kursa zemlje i njeno izmještanje sa zapadnog na istočni kolosjek. Od tada, svi potezi Moskve svodili su se na produbljivanje podjela među građanima i širenje uticaja u Crnoj Gori, kao i promovisanje Kremlja kao zaštitnika građana Crne Gore koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi i interesa Srpske pravoslavne crkve (SPC), uz istovremeno slabljenje crnogorske države i diskreditaciju NATO.

Ruski fokus na Crnu Goru bio je motivisan nastojanjima da se spriječi neminovni dalji gubitak uticaja na Zapadnom Balkanu. Imperijalne ambicije Moskve, komplementarne sa velikodržavnim aspiracijama srpskih nacionalističkih krugova, predstavljaju sve evidentniju prijetnju demokratskim procesima u regionu Zapadnog Balkana, kojem se umjesto evropskih i evroatlantskih integracija ponovo nude projekti koji podrazumijevaju prekrajanje granica.

Nedostatak snažnih i demokratskih institucija jedan je od razloga zbog kojeg je Crna Gora posebno ranjiva na štetni uticaj koji dolazi iz Rusije i Srbije. Tokom višedecenijske vladavine DPS, institucije u Crnoj Gori su bile opterećene korupcijom, partitokratijom i nepotizmom. To je od 2018. godine dovelo i do stagnacije u pregovorima za članstvo u EU.

Smjena vlasti na parlamentarnim izborima 2020. godine nije donijela očekivane i suštinske promjene. Naprotiv, ionako slabe institucije dodatno su urušene i nastavljena je praksa zanemarivanja državnih interesa. Lični, partijski i interes SPC su u kontinuitetu postavljani kao prioriteti i 42. i 43. crnogorske vlade. Takav društveno-politički ambijent u zemlji je omogućio širenje i penetraciju ruskog uticaja, i dobio je novi zamah od početka ruske agresije na Ukrajinu. Crna Gora je već izvjesno vrijeme u ozbiljnoj društveno-političkoj i institucionalnoj krizi i sve su češći signali sa relevantnih evropskih

adresa o mogućnosti blokiranja procesa evropskih integracija. Stagnacija kao *agregatno stanje*, u kojem se crnogorsko društvo mjesecima nalazi, odgovara samo Rusiji i njenim proksijima na Balkanu.

Formirana 2020. godine, 42. Vlada Crne Gore nastala je iz heterogene postizborne koalicije koja je okupila gotovo sve desničarske strukture koje su u dužem periodu nastupale sa platforme tradicionalizma i konzervativizma u vlastitoj interpretaciji, što je svoj iskaz imalo kroz njihovo prikriveno ili otvoreno zalaganje za otklon Crne Gore od Zapada i okretanje centrima u Beogradu i Moskvi. Vlada Zdravka Krivokapića bila je sastavljena u Manastiru Ostrog pod pokroviteljstvom SPC, što je usmjerilo djelovanje premijera i njegovih, kako ih je sam nazvao, *12 apostola*. Iako je potpisani sporazum proklamovao zalaganje za pristupanje EU, 42. Vlada je svojim djelovanjem dovela do dodatnog zastoja u pregovaračkom procesu. U isto vrijeme, brojni kadrovi postavljeni *po dubini* i na ključnim pozicijama u crnogorskim institucijama otvoreno su se suprotstavljali evropskoj perspektivi Crne Gore. Po uzoru na praksu partijskog zapošljavanja koju je u prethodnom periodu uspostavio DPS, prosrpski i proruski proksiji u zemlji, nakon smjene vlasti, postepeno su preuzimali kontrolu nad državnim aparatom i kompanijama u većinskom vlasništvu države.

Nepovjerenje 42. Vladi izglasano je u Skupštini Crne Gore 4. februara 2022. godine glasovima opozicije i Građanskog pokreta URA, što je taj politički subjekat pravdao neophodnošću odblokiranja pregovora sa EU.

Jedinstvenu šansu da na fonu ukupnih dešavanja nakon invazije Rusije na Ukrajinu i pozitivnih nagovještaja iz EU, doprinese ubrzanju procesa evropskih integracija i obezbijedi ubrzanu proceduru ulaska Crne Gore u Evropsku uniju, imala je 43. Vlada, što je bio i njen deklarativni prioritet. Međutim, ispostavilo se da Vlada, u kojoj većinu imaju Socijalistička narodna partija (SNP) i GP URA, nije imala političke volje za realizaciju tog cilja. To je pokazalo i iznenadno potpisivanje Temelnog ugovora sa SPC 3. avgusta 2022. godine, što je, uz stalno insistiranje na *maglovitoj* inicijativi *Otvoreni Balkan*, otvorilo pitanje nezavisnog i samostalnog djelovanja manjinske vlade i usklađenosti sa nacionalnim interesima Crne Gore. Epilog toga bilo je izglasavanje nepovjerenja Abazovićevom kabinetu, 19. avgusta 2022. godine.

Najdirektniji eksponent rusko-srpskog djelovanja u političkom životu Crne Gore je Demokratski front (DF), koalicija koja okuplja programski raznorodne partije, čiji pojedini konstituenti nastupaju sa otvoreno nacionalističkih, prosrpskih i proruskih pozicija. Aktivnosti te političke organizacije u značajnoj mjeri su usaglašene sa zvaničnim stavovima Moskve i Beograda, a saradnja se ostvaruje u direktnim kontaktima sa različitim ruskim subjektima i predstavnicima vlasti u Srbiji.

Lideri te partije ne skrivaju svoj ruski sentiment, kojeg su posebno ispoljili u januaru 2019. godine tokom posjete ruskog predsjednika Vladimira Putina Beogradu, kada su mu poručili da ga većinska Crna Gora doživljava i kao svog predsjednika, kao što je u vrijeme Knjaževine i Kraljevine Crne Gore crnogorski narod doživljavao ruskog cara.ⁱⁱⁱ

Slične poruke poslali su i predstavnici lokalnih samouprava iz Crne Gore iz

redova DF tokom sjednice Odbora za dijasporu i Srbe u regionu Skupštine Srbije, 13. decembra 2022. godine, u Beogradu, odakle je, pored ostalog, poručeno da je *Srbija matica svih Srba u regionu*. Poseban fokus je stavljen na pitanje popisa stanovništva u Crnoj Gori, koje se u javnom diskursu i sa visokih adresa u Srbiji tumači kao važan korak u realizaciji ideje *srpski svet* i rješavanja *srpske stvari*. Osim najave uključenosti zvanične Srbije u popis², govorilo se o cilju – da se dio sadašnjih Crnogoraca izjasni kao Srbi, ali i planu kako to ostvariti i prije samog popisa.^{iv}

Da Srbija organizaciono i finansijski jača djelovanje u Crnoj Gori zbog, prije svega, popisa stanovništva i predstojećih predsjedničkih (potencijalno i parlamentarnih) izbora indirektno je, na toj sjednici, potvrdio funkcioner Vlade Srbije, inače francuski ekstremni desničar Arno Gujon, kroz informaciju da će Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u regionu srpskim organizacijama iz Crne Gore ove godine dodijeliti tri puta više novca nego u 2022. godini – oko 4.270.000 eura.

Značaj popisa u Crnoj Gori u nekoliko navrata istakao je i Aleksandar Vučić^v, koji od 2006. godine najavljuje ponovno ujedinjenje dvije države.^{vi}

Sjednici Odbora za dijasporu, kojom je predsjedavala Milica Đurđević Stamenkovski iz desničarske stranke Zavetnici, prisustvovali su, osim crnogorskih javnih funkcionera, i Emilo Labudović iz Srpske kuće, Momčilo Vuksanović iz Srpskog nacionalnog savjeta i urednik portala *IN4S* Gojko Raičević.^{vii}

Srpska kuća u Podgorici jedan je od većih projekata Vlade Srbije u Crnoj Gori, u koji je ona uložila 3,4 miliona eura iz državnog budžeta. Iako je osnovana u martu 2017. godine, zvanično je otvorena u februaru 2019. godine i zavedena u Centralni registar privrednih subjekata Crne Gore kao društvo sa ograničenom odgovornošću. Njen direktor je Emilo Labudović, aktivni zagovornik srpskog sveta i bivši poslanik Demokratskog fronta u Skupštini Crne Gore. U okviru Srpske kuće smještene su i djeluju brojne organizacije: Matica srpska, Institut za srpsku kulturu, redakcija časopisa *Srpski jug*, Udruženje književnika Crne Gore, *IN4S*, *Srpske novine*, *Srpski radio*, *Srpska književna zadruga*, *Srpski kulturni klub Zavjet*.⁸ Kao njeni osnivači navode se 29 lica koja su u registru upisana kao vlasnici po 3,44% udjela u tom privrednom društvu. Među njima su brojni funkcioneri i aktivisti prosrpskih političkih partija u Crnoj Gori. U avgustu 2020. godine otvorena je *Srpska kuća* u Pljevljima, a u decembru 2022. godine i u Beranama, čiju izgradnju je u najvećoj mjeri finansirala Pokrajinska vlada Vojvodine.³

² Predsjednica ovog skupštinskog Odbora Milica Đurđević – Stamenkovski je tokom odbora izjavila: *Mi ćemo se potruditi da se stvori atmosfera u kojoj će građani u Crnoj Gori moći da se izjasne samo onako kako se osećaju. Uključenost Srbije u popis u Crnoj Gori potvrdio je i zamjenik predsjednika ovog Odbora Milimir Vujadinović (SNS), kroz izjavu: Mi ćemo svakako na nivou vlasti koju danas obavljamo u Skupštini, kao Odbor, biti na raspolaganju kao deo podrške u tom poslu...Država Srbija će sigurno stajati iza toga.*

³ Pokrajinska vlada Vojvodine je preko Sekretarijata i Fonda Vlade Srbije izdvojila 12 miliona dinara odnosno nešto preko 100 hiljada eura iz tekuće budžetske rezerve za, kako je saopšteno, *pomoć i podršku projektu očuvanja identiteta srpskog naroda u Crnoj Gori, odnosno otvaranju Srpske kuće u Beranama – koja će biti sjedište srpskih organizacija u tom gradu*. Ipak, čitav projekat će sa svim opremanjima, prema saznanjima [Pobjede](#), koštati nešto oko 200 hiljada eura.

**JEDINSTVO
U VJERI I
DJELOVANJU:
SPC I RPC**

Ideološki i vrijednosni okvir za sve proruske i prosrpske političke subjekte, organizacije i udruženja pruža Srpska pravoslavna crkva (SPC) sa sjedištem u Beogradu. Ona u ovom trenutku predstavlja jedini spoljnopolički instrument države Srbije, s obzirom na činjenicu da se njena vjerska jurisdikcija proteže izvan srpskih državnih granica i pokriva teritoriju sa aspekta realizacije projekta *srpski svet* posebno interesantnih područja u Crnoj Gori, BiH i Kosovu.

SPC je ostvarila značajan uspjeh u procesu desekularizacije društva u Crnoj Gori. Od 2020. godine i pokretanja protestnih litija zbog donošenja Zakona o slobodi vjeroispovijesti, SPC aktivno participira u donošenju ključnih političkih odluka, uz neskrivenu ulogu u kadrovskim kombinatorikama prilikom sastavljanja 42. Vlade Zdravka Krivokapića. Pitanja od interesa za SPC presudno su uticala i na rad 43. Vlade Dritana Abazovića, uprkos potpisanom koalicionom sporazumu baziranom na evropskoj agendi.

Srpska pravoslavna crkva postala je ključni faktor koji u značajnoj mjeri opredjeljuje djelovanje prosrpskih političkih partija, organizacija i udruženja u Crnoj Gori, uz sve učestalije istupe velikodostojnika koji imaju političke konotacije. Ta vjerska organizacija utiče na promjenu karaktera društva iz građanskog u teokratsko, uz razaranje društvenog sistema i rehabilitaciju patrijarhalne, provincijalne kulture. Pod okriljem i uz aktivno učešće sveštenika SPC stvorena je opšta ideološka konfuzija, uz pokušaje revizije istorije XX vijeka i rehabilitacije četničkog pokreta iz Drugog svjetskog rata, koji se nastoji predstaviti kao antifašistički.

Procjenjujući da bi upravo SPC mogla biti jedan od najefikasnijih instrumenata širenja njenih interesa u regionu Zapadnog Balkana i pozivajući se na čvrste istorijske veze i bratstvo pravoslavnih naroda, Ruska pravoslavna crkva (RPC) posvećuje veliku pažnju razvoju i jačanju odnosa sa SPC, koja u odnosu na državni vrh u Beogradu ima sličan odnos potčinjenosti kao RPC prema Kremlju. Stoga je jurisdikcija SPC u nekoliko zapadnobalkanskih država (Srbija, BiH, Crna Gora) važna sa aspekta širenja ruskih geopolitičkih interesa i meke moći u regionu.

Kao što znate, Srpska crkva je najbliža našoj Crkvi po kulturi, duhovnoj tradiciji i odanosti jedinstvu pravoslavnih Slovena. Srbi nikad nisu bili na strani neprijatelja Rusije, to je istorijska činjenica i mi to cijenimo, dragi vladiko. Čak i sada, budući da ste u središtu Evrope, u teškoj ste situaciji. Zato želim svima nama da sačuvamo naše jedinstvo, posebno jedinstvo srpske i ruske crkve, koje se zasniva na zajedništvu našeg duhovnog života, zajedništvu naših svetih, i što je najvažnije, zajedništvu naših istorija – patrijarh Kiril tokom posjete mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija Moskvi, 18. oktobra 2022. godine.

SPC je u kontinuitetu bila uključena u anti-NATO, antizapadne mitinge, proteste i demonstracije, kampanje za parlamentarne i lokalne izbore i bila

je *glasna* o gotovo svakom političkom ili društvenom pitanju, kršeći načelo sekularizma i neprestano promovišući ruski narativ. Da je uticaj SPC u Crnoj Gori veoma snažan pokazalo se u događajima tokom i nakon 2020. godine. Istraživanja javnog mnjenja godinama rangiraju SPC kao instituciju koja je u vrhu po pitanju povjerenja građana.^{viii}

Postoji jasna paralela u stavovima SPC i RPC prema pravoslavnim crkvama Crne Gore i Ukrajine. I SPC i RPC negiraju postojanje crnogorskog, odnosno ukrajinskog identiteta, a samim tim i crnogorske i ukrajinske nacije i države, promovišući velikodržavne ideje *srpskog*, odnosno *ruskog svijeta*. Najviši velikodostojnici SPC bili su pobornici teze da je srpski narod u Crnoj Gori u težem položaju nego za vrijeme ustaškog režima u NDH (1941–1945), negirajući u kontinuitetu Crnu Goru, njenu državnost, nezavisnost i posebno postojanje crnogorskog naroda.^{ix} Ostaće upamćeni i drugi slični stavovi crkvenih velikodostojnika SPC, prema kojima Crnogorci ne postoje, već su *komunistički nakot* ili *kopilad koji su kao nacija proglašeni poslije Drugog svjetskog rata od Milovana Đilasa*.

Za razliku od Ukrajinske pravoslavne crkve Moskovske patrijaršije, koja je, u maju 2022. godine, prekinula veze sa Rusijom zbog invazije na Ukrajinu, SPC je ostala podređena i usaglašena sa Putinovom agendom u Ukrajini. To se jasno vidi i kroz nastupe mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija. On je sredinom oktobra 2022. godine, tokom boravka u Moskvi na Međunarodnom rusko-srpskom festivalu *Srpska utjeha ruskom srcu*, naveo da se *moli za mir, za prevazilaženje iskušenja i za pravedno rješenje u*, kako je naveo, *ovim iskušenjima kojima je zahvaćena Ruska pravoslavna crkva, ruski narod i ruska država*^x. Pola godine ranije (13. marta 2022. godine) istakao je da su događaji u Ukrajini *posljedice bezbožništva koje se bilo ukorijenilo, optužujući za to protestantsku Evropu iz koje je došlo zlo bezbožništva, ateizma i komunizma*. On nije osudio rusku agresiju na suverenu zemlju u kojoj se, po njegovim riječima, *pravoslavni narod međusobno zavadio*. Iznio je i direktnu negaciju Crne Gore, ističući da je ona *nečija projekcija male Ukrajine*. Takva formulacija sa ključne pozicije u SPC legitimiše mogući ukrajinski scenario u Crnoj Gori. SPC je 27. marta 2022. godine (tri dana nakon početka ruske invazije na Ukrajinu) organizovala u Podgorici litiju povodom dana Svetog Simeona Mirotočivog Nemanjića. Tom događaju su prisustvovali najviši predstavnici Demokratske Crne Gore, članovi proruskog motorističkog društva *Noćni vukovi*, kao i pripadnici *Miholjskog zbora*, udruženja koje je osnovao sekretar Eparhije budimljansko-nikšićke Mijajlo Backović. Osim uobičajene šetnje, litija je imala i političku konotaciju, uz vijorenje zastave Carske Rusije.

Mitropolit Joanikije ispred zastave carske Rusije

SPC se otvoreno stavila na stranu Ruske pravoslavne crkve kada je Vaseljenska patrijaršija 11. oktobra 2019. godine donijela odluku da prizna samostalnost Pravoslavne crkve Ukrajine, a taj spor i dalje dijeli globalnu pravoslavnu zajednicu. Kao što SPC podržava RPC u slučaju Ukrajinske pravoslavne crkve, tako i ruska crkva podržava srpsku kada je u pitanju Crnogorska pravoslavna crkva.

Iako SPC i RPC imaju jasan - negativan stav prema komunizmu, njihovo djelovanje je u značajnoj mjeri identično sa njegovim totalitarnim programom: jedinstvo vođe, Partije i naroda zamijenjeno je jedinstvom autoritarnog vođe, Crkve i naroda – kao metodologijom otpora uticaju *bezbožne i trule* Evrope.

Sinergija djelovanja RPC i SPC nosi rizik i po evropsku bezbjednost. SPC se koristi kao sredstvo za destabilizaciju kroz miješanje u politički život pojedinih država, što je dio taktike koja omogućava Kremlju da realizuje svoje ciljeve na Balkanu, krijući se iza maske religije, duhovnosti i zaštite pravoslavnih vrijednosti. U kontekstu negativnih implikacija djelovanja SPC na nacionalne interese Crne Gore indikativno je što je u zaustavljenoj operaciji Agencije za nacionalnu bezbjednost Crne Gore, u saradnji sa partnerskim službama, (septembar 2022. godine) otkriveno djelovanje sveštenika SPC ruske nacionalnosti, igumana manastira Dajbabe Danila Išmatova, suprotno nacionalnim interesima Crne Gore, nakon čega mu je zabranjen ulazak u državu.^{xi}

Ulogu SPC u promovisanju ruskog uticaja naznačio je i Evropski parlament u svojoj Rezoluciji o stranom uplitanju u demokratske procese, usvojenoj u martu 2022. godine.⁴

⁴ U rezoluciji se izražava zabrinutost evropskih poslanika zbog pokušaja pravoslavne crkve u zemljama kao što su Srbija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina, posebno u entitetu Republika Srpska, da promoviše Rusiju kao zaštitnicu tradicionalnih porodičnih vrijednosti i ojača odnose između države i crkve, više na - https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0064_EN.pdf

POLITIKA NADAHNUTA VJEROM

SPC je pružala logistiku prosrpskim političkim partijama i koalicijama, a involviranost u političke procese i politički inženjering sveštenstva je rezultirao formiranjem tzv. ekspertske vlade Zdravka Krivokapića. Iako je 42. Vlada crnogorskoj i međunarodnoj javnosti predstavljena kao ekspertska, uz najavu da će u svom radu biti vođena profesionalnim principima zasnovanim na načelu meritokratije, ispostavilo se da su njeni prioriteti i dinamika aktivnosti bili usklađivani sa interesima SPC u Crnoj Gori.

Uticaj SPC je uočljiv i kroz djelovanje 43. Vlade Dritana Abazovića, koja je omogućila usvajanje Temelnog ugovora, dokumenta koji je zbog netransparentnosti procedure koja je prethodila njegovom potpisivanju izazvao brojne kontroverze i rezultirao padom Abazovićeve Vlade. Ugovor, za koji relevantne organizacije smatraju da je suprotan Ustavu Crne Gore^{xii}, sačinjen je bez prethodne stručne rasprave, a prema EU *Izveštaju o progresu Crne Gore* izazvao je rast tenzija u društvu.^{xiii}

Ugovorom se, između ostalog, Srpskoj pravoslavnoj crkvi priznaje pravni subjektivitet šest vjekova duži nego što ga ima u matičnoj državi Srbiji. Takođe joj se priznaje eksteritorijalnost u odnosu na crnogorske državne organe koja onemogućava pristup objektima SPC bez saglasnosti crkvenih autoriteta. Dokument nadalje obavezuje državu da uknjiži nepokretnosti na eparhije SPC u Crnoj Gori (bez dokaza o vlasništvu) i otvara mogućnost uvođenja vjeronauke u javne obrazovne ustanove.^{xiv}

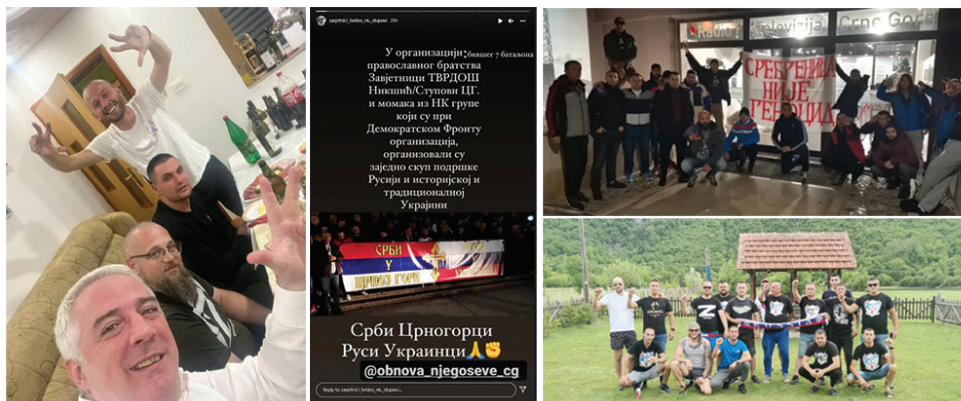
Ja sa punom odgovornošću i povišenom obazrivošću prihvatam činjenicu da će Temeljni ugovor, kada ga zaključimo, po pravnoj snazi biti iznad lokalnih zakona - izjava patrijarha SPC Porfirija, beogradskoj Politici iz januara 2022. godine.^{xv}

Poput ideje *srpskog sveta* i metodologija djelovanja SPC u Crnoj Gori je pozajmljena i prilagođena. Moskva je koristila Ukrajinsku pravoslavnu crkvu Moskovske patrijaršije (UPC-MP), koja je bila podređena Ruskoj pravoslavnoj crkvi (RPC) u Moskvi, kako bi ostvarivala uticaj na unutrašnje prilike u Ukrajini, uključujući i miješanje u izborne procese. Poput Kremlija, i Beograd za ostvarivanje svojih interesa u Crnoj Gori koristi SPC, koja kao faktor okupljanja i homogenizacije, svoj uticaj demonstrira kroz aktivno učešće u političkim procesima. Predstavnici vlasti na državnom i lokalnom nivou, ali i njihovi kadrovi koji rukovode državnim kompanijama, nakon promjene vlasti 2020. godine donirali su Srpskoj pravoslavnoj crkvi preko milion eura. Sredstva su namijenjena za razne projekte te vjerske organizacije, uključujući i novac za osnivanje vjerske gimnazije, koja je na sporan način dobila licencu za rad.^{xvi} Zauzvrat, SPC je nagradila pojedince odlikovanjima.^{xvii} Prema pisanju medija, od dolaska Aleksandra Vučića na vlast 2012. godine, Vlada Srbije je finansijski pomogla eparhije SPC u Crnoj Gori i srpske organizacije sa ukupno oko 11,6 miliona eura.^{xviii}

SPC je protivnik demokratije, liberalizma i univerzalnih ljudskih prava, što je u kontinuitetu demonstrirano kroz javne nastupe i retoriku velikodostojnika te vjerske organizacije.⁵

U CILJU KLERIKALIZACIJE

Pojavljivanje *grassroots*⁶ konzervativnih grupa, otvorilo je vrata zloupotrebi religije i formiranju, pod okriljem SPC i uz aktivno učešće pojedinih sveštenika ove vjerske organizacije, novih *patriotskih* i *humanitarnih* organizacija i udruženja sa snažnim nacionalnim i vjerskim identitetom. Takva udruženja ustanovljena su po matrici već etabliranih sličnih organizacija u Srbiji, koja su od 2000. godine doživjela brojne transformacije, prelazeći put od zabrana i sudskih progona, do legalizacije svojih aktivnosti u okviru političkih partija sa parlamentarnim statusom. SPC ne krije veze sa takvim udruženjima.^{xix} Neke od njih, samo na prvi pogled djeluju kao humanitarne, ali kad se sagledaju njihovi stavovi i aktivnosti i kada se oni kontekstualizuju otkriva se njihova agenda zasnovana na desničarskoj ideologiji, militarističkom duhu i odanosti Rusiji.

Lijevo: Poslanik Jovan Vučurović sa pripadnicima grupe *Nikšićani*, **U sredini:** Instagram nalog grupe *Zavjetnici Tvrdoš Nikšić*, **Gore desno:** Protest grupe *Zavjetnici Tvrdoš Nikšić* ispred RTCG zbog odluke da se emituje film *Quo vadis, Aida?*, **Dolje desno:** Članovi *Pravoslavnog bratstva Stupovi* pružaju podršku Rusiji

Protesti protiv Zakona o slobodi vjeroispovijesti – tzv. litije iznjedrile su snažnu i dobro organizovanu strukturu prosrpskih i proruskih desničarskih pokreta, grupa i organizacija koje svoje aktivnosti zasnivaju na antizapadnim i proruskim vrijednosnim osnovama, sa jasnim elementima religijskog i

⁵ Vrh SPC u Crnoj Gori iskazao je protivljenje održavanju Montenegro Prajda i 7. oktobra 2022. godine organizovao *moleban za spas porodice i hrišćanskog braka*. Manifestaciju LGBT populacije, SPC je nazvao *javnim propovjedanjem nemorala, usmjerenim direktno na razaranje porodice, domova i crkve Božje*.

⁶ Inicijativa koja se formira bez učešća velikih lobističkih firmi ili sponzorstva od strane korporacija (bar u početku), već snagom angažovanih građana, kroz spontano organizovanje i aktivizam.

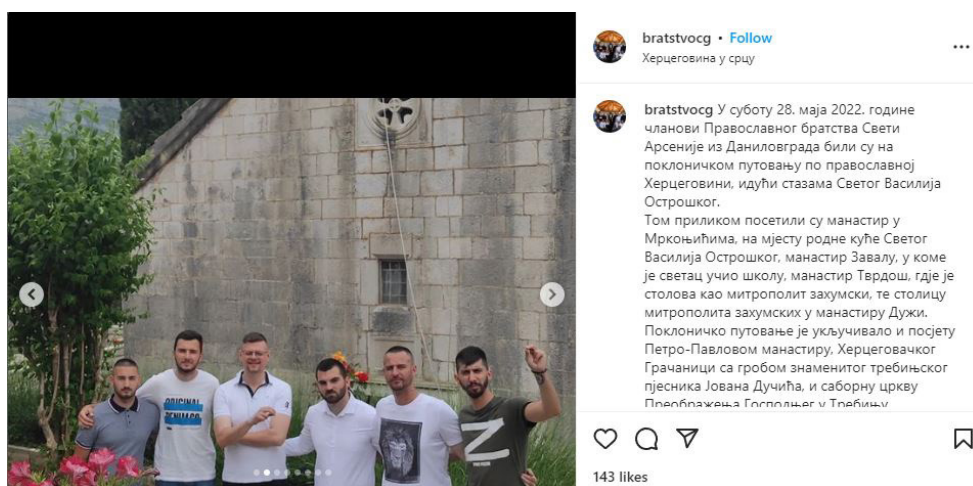
nacionalnog konzervativizma. Iz pokreta litija su iznikle brojne grupe, a neke od njih su se okrenule političkom djelovanju. Iz njih je *ponikao* bivši crnogorski premijer Zdravko Krivokapić, kao i jedan broj ministara iz njegove vlade. Druge, poput pravoslavnih bratstava, svoju misiju opisuju kao patriotsku i humanitarnu, dok djeluju sa ikonografijom karakterističnom za desničarske grupacije. O tome je DFC detaljnije pisao u analizi *Čija je naša ekstremna desnica?*^{xx}

Vidljivošću i djelovanjem posebno se ističu *Pravoslavno bratstvo Stupovi*, *Miholjski zbor*, *Zavjetnici Tvrdoš Nikšić*, *Čojstvo* i *Društvo rusko-srpskog prijateljstva Sveti Georgije*. Neka od ovih udruženja je Vlada Zdravka Krivokapića u tehničkom mandatu pomagala i finansijski.^{xxi} U redovima tih organizacija ima više pojedinaca sa odsluženim dugogodišnjim zatvorskim kaznama i kriminalnim dosijeima.^{xxii} Iz Uprave policije je saopšteno da se među članovima NVO *Pravoslavno bratstvo Stupovi* nalaze bezbjednosno interesantna lica, koja su registrovana i kao počinioci najtežih krivičnih djela.^{xxiii}

Andrija Mandić i Jovan Vučurović u društvu pripadnika
Pravoslavnog bratstva Stupovi

Potrebno je pomenuti i *Bratstvo pravoslavne omladine Crne Gore*, koje je dio SPC u Crnoj Gori i djeluje u sastavu svih njenih eparhija na teritoriji Crne Gore, kako se navodi na njihovom Instagram nalogu. Predstavnici Bratstva su česti gosti u Rusiji gdje prisustvuju raznim događajima u organizaciji Ruske pravoslavne crkve, poput Međunarodnog rusko-srpskog festivala *Srpska utjeha ruskom srcu* koji je održan u Rusiji u oktobru 2022. godine, na kojem je govorio i mitropolit Joanikije.^{xxiv} Bratstvo sarađuje i sa Arno Gujonom^{xxv} koji je u Vladi Srbije zadužen za saradnju sa dijasporom i Srbima u regionu, a koji je ranije djelovao u ekstremnom desničarskom *Bloku identitaraca* u Francuskoj, čije je djelovanje zabranjeno.

Članovi Bratstva pravoslavne omladine sa simbolom ruske agresije na Ukrajinu

U organizaciji *Miholjskog zbora*, Udruženja novinara Crne Gore i portala *IN4S*, u Budvi su 29. avgusta 2022. godine, a u Podgorici 1. septembra 2022, upriličeni proruski skupovi. Na njima je govorio Igor Damjanović, dopisnik *IN4S* i srpskih tabloida sa ratišta u Ukrajini.^{xxvi} Mijajlo Backović i Igor Damjanović su 16. februara 2022. godine imali sastanak u Ambasadi Rusije u Podgorici^{xxvii}, a Damjanović je brzo nakon toga otputovao u Rusiju, nakon čega se profilisao kao istaknuti medijski promoter ruske ratne propagande u Crnoj Gori i Srbiji.

Kako je DFC ranije pisao, Mijajlo Backović je 2016. godine u Kotoru prisustvovao formiranju tzv. Balkanske kozачке vojske.^{xxviii} Tom prilikom su Kotorom defilovali uniformisani ruski oficiri i motociklisti iz *Noćnih vukova*, uz *Miholjski zbor*, *Zavjetnike Tvrdoš* i *Pravoslavno bratstvo Stupovi*. Backović, nosilac odlikovanja Vazdušno-desantne jedinice Vojske Ruske Federacije, posljednjih godina aktivno učestvuje u političkom životu u Crnoj Gori. U junu 2020. godine snimljen je kako koordinira aktivnostima na političkom protestu u organizaciji Demokratskog fronta u Budvi. U avgustu iste godine, neposredno pred parlamentarne izbore, prokleo je sve glasače tadašnje vladajuće koalicije zbog usvajanja Zakona o slobodi vjeroispovijesti.^{xxix} Početkom oktobra 2022. godine u Danilovgradu je održana ceremonija povodom obilježavanja Svete prvomučenice Tekle Ravnoapostolne. Tom činu su prisustvovali ambasador Ruske Federacije u Crnoj Gori, otpravnica poslova Ambasade Republike Srbije u Crnoj Gori, kao i neki poslanici Skupštine Crne Gore. Na ceremoniji su, pored Mijajla Backovića, bila i lica u uniformama Saveza kozaka, na kojima je jedan od simbola ruske agresije na Ukrajinu - oznaka V. Kontroverzno djelovanje bivšeg pripadnika 63. padobranske brigade i *Crvenih beretki* zaokruženo je nepoštovanjem državnih simbola Crne Gore. Inače, Backović je jedini sjedio prilikom intoniranja crnogorske himne na svečanosti povodom Dana oslobođenja Nikšića, 18. septembra 2022. godine, zbog čega je protiv njega pokrenut prekršajni postupak. Isti prekršaj je počinio i u Budvi tokom proslave Dana opštine, 2019. godine.

Mijajlo Backović sa licima u uniformama Saveza kozaka

S obzirom da ekstremno desničarske grupe dijele stavove SPC o mnogim pitanjima, dalja klerikalizacija crnogorskog društva može doprinositi stvaranju atmosfere koja pogoduje jačanju desnog ekstremizma, posebno ako se ima u vidu da pojedini djelovi SPC podržavaju ultradesničarske organizacije, od kojih su neke i formirane pod okriljem crkvenih krugova u Crnoj Gori.

SVJETOVNE AKTIVNOSTI SPC

Višedecenijsko djelovanje SPC u Crnoj Gori obilježeno je i sistematskim kršenjem zakonskih propisa, na koje crnogorski državni organi, po pravilu i bez obzira na strukturu vlasti, nijesu imale adekvatan odgovor.

Spor oko Zakona o slobodi vjeroispovijesti pokrenuo je raspravu i o odnosu prema kulturnoj baštini i načinu upravljanja sakralnim objektima, njihovoj dogradnji, obnovi i devastaciji u Crnoj Gori.

Komisija Ministarstva kulture za utvrđivanje stanja nepokretne baštine kulture Crne Gore je 2005. godine sačinila izvještaj pod naslovom *Stanje kulturne baštine Crne Gore*. U izvještaju je konstatovano da su dvije trećine vjerskih objekata devastirane, odnosno, da su na 71% takvih objekata (koji predstavljaju spomenike kulture u Crnoj Gori) izvedeni nelegalni i nestručni radovi. Među njima je 80% objekata kojima upravlja Srpska pravoslavna crkva. Naglašena je štetnost radova koji unose elemente koji ni istorijski, ni kulturološki nijesu svojstveni Crnoj Gori. Na taj način, kreiranjem *novih materijalnih dokaza*,

nastoje se izmijeniti istorijske činjenice i kulturna matrica na ovim prostorima. Većina tih objekata se nalazi i nalazila se pod stalnom zaštitom države Crne Gore.^{xxx}

Najeksplicitniji primjer devastacije crnogorskog kulturnog i sakralnog nasljeđa je manastirski kompleks Ostrog, čiji je originalni izgled u značajnoj mjeri promijenjen. Primjeri devastacije i nelegalne gradnje su evidentni i na Manastiru Podlastva u Grblju, Manastiru Svetog Luke u Župi Nikšićkoj, Manastiru Dajbabe i Manastiru Reževići u opštini Budva.

Pored problema devastacije kulturne baštine i nemoći države da sankcioniše kršenje Zakona o zaštiti kulturnih dobara, za djelovanje SPC u Crnoj Gori vezuje se i višegodišnje poslovanje sa nekretninama i osnivanje privrednih društava. Sa druge strane, otvara se pitanje neplaćanja poreza budući da je u februaru 2020. godine njen poreski dug iznosio više miliona eura^{xxxii}. Takođe, zbog navodne nabavke oružja pred parlamentarne izbore 2020. godine, Vrhovno državno tužilaštvo u Podgorici je formiralo predmet.^{xxxiii}

PROPAGANDA I MODELIRANJE REALNOSTI

Pored bojnog polja na teritoriji jedne suverene evropske države, nakon invazije Rusije na Ukrajinu, 24. februara 2022. godine, otvoren je još jedan front – medijski, dugo pripreman u cilju relativizacije stvarnosti i stvaranja magle između činjenica i fikcije.

Na rusku propagandu ubrzo su odgovorile određene države, poput Češke i Poljske, a zatim i kompletna Evropska unija koja je zabranila ruske državne medije poput *Russia Today* i *Sputnik*, što je potez bez presedana, dok su društvene mreže ruskim medijima onemogućile monetizaciju sadržaja.

Prezentovanje Rusije u srpskim medijima jedan je od najkritičnijih elemenata u decenijskom lutanju Srbije kada je u pitanju njeno spoljno-političko pozicioniranje, koje ima snažne refleksije u energetsom i bezbjednosnom sektoru. Proruska kampanja u srpskim medijima ima svoj kontinuitet još od 2008. godine i zasnovana je na informacijama o značaju Rusije u međunarodnim okvirima i potrebi rusko-srpske saradnje. Prorežimski tabloidi i portali, kao jedan od ključnih instrumenata aktuelnog režima u Beogradu, od dolaska na vlast Srpske napredne stranke, 2012. godine, o NATO pišu isključivo u negativnom kontekstu, uz relativno neutralno izvještavanje o Evropskoj uniji, ali dominantno antizapadni i uglavnom proruski narativ. Propagandna mašinerija je, pod dirigentskom palicom Aleksandra Vučića, unaprijedila sistem dezinformisanja, u koji su uključeni brojni provladini tabloidi i televizije, od kojih nekoliko njih sa nacionalnom frekvencijom. Prorežimski mediji u Srbiji o Rusiji i Putinu izvještavaju u pozitivnom kontekstu, a među njihovim sadržajima ne mogu se vidjeti ni ruske kritike prema srpskoj vladajućoj eliti, sa jasnim ciljem da se sugerise navodna bliskost dviju država i podrži narativ o snažnim odnosima između Srbije i Rusije. Na taj način, javno mnjenje u Srbiji je sistematično modelirano, a građani koji većinski prema NATO imaju veoma negativan odnos zbog intervencije u SRJ iz 1999. godine, invaziju Rusije na Ukrajinu vide kao još jednu u nizu manipulacija NATO koji pokušava osujetiti Rusiju u *ostvarivanju njenih istorijskih prava*. Ilustrativno je da 64% građana Srbije vidi Zapad – SAD, NATO i EU, kao aktere najodgovornije za rat u Ukrajini^{xxxiii}, dok bi se 40% građana te zemlje obradovalo ukoliko bi došlo do odustajanja od puta u EU i formiranja saveza sa Rusijom.^{xxxiv} Propagandistička prilježnost prorežimskih medija u Srbiji, koje u korak, ako ne i sa više žara u proruskoj i proputinovskoj agitaciji, prate pojedini mediji u Crnoj Gori, doprinosi tome da je teško razlučiti koliki je stvarni ruski uticaj na srpsku i crnogorsku medijsku scenu.

Međutim, i površna analiza izvještavanja i uticaja beogradskih ogranaka agencije *Sputnik* i *Russia Today* upućuje na oprez prilikom zaključivanja o direktnom uticaju ruske državne propagande. Posebno treba imati u vidu činjenicu da pojedini srpski i crnogorski mediji neselektivno preuzimaju problematične i neprofesionalne sadržaje. Činjenica je da proruska propaganda u srpskom medijskom prostoru nema ni geografske, ni jezičke barijere, tako da nije okrenuta samo lokalnoj, već i regionalnoj publici.

Kada bih bio susjed Srbije i posmatrao očigledno divljenje Putinu, čovjeku koji je dvaput napao susjeda (Ukrajinu), jednom drugog komšiju (Gruziju), a nikada nije napustio okupiranu teritoriju bivšeg susjeda (Moldaviju) - pitao bih se, da li bi je to moglo navesti da razmišlja o imitaciji Putinovih poteza, a ne samo da mu izražava divljenje..." - Majkl Kirbi, dugogodišnji američki diplomata i bivši ambasador u Srbiji.

Iako u Crnoj Gori nema registrovanih zvaničnih ruskih medija, prokremalska propaganda je prisutna, s obzirom da većina prorežimskih srpskih medija svoje sadržaje plasira u javnom prostoru Crne Gore.⁷

Crna Gora se tek 20. aprila 2022. godine usaglasila sa spoljnom politikom Evropske unije u vezi sa sankcijama Rusiji zabranivši emitovanje *Russia Today* i *Sputnik*. Ipak, uprkos odluci Savjeta Agencije za elektronske medije (AEM), pomenutim portalima je moguće neometano pristupiti iz Crne Gore. Inače odluka Vlade se odnosi na bilo koje sredstvo emitovanja, kao što su kabal, satelit, IP-TV, pružaoci internet usluga, platforme ili aplikacije za razmjenu video zapisa na internetu. Inače, AEM je došla u centar pažnje zbog odluke njenog Savjeta da *TV Adria* dobije status nacionalnog emitera, uprkos činjenici da se nalazi u vlasništvu Bratislava Stoilkovića kojem je na zahtjev Agencije za nacionalnu bezbjednost zabranjen ulazak u Crnu Goru zbog pokušaja uticaja na izborne procese u Crnoj Gori.^{xxxv}

Osim *Sputnik Srbija*, javnosti u regionu je od 15. novembra 2022. godine dostupan i portal *Russia Today Balkan*, sa sadržajem na srpskom jeziku i sjedištem u Beogradu. Iako kandidat za članstvo u EU, Srbija se nije odlučila za sankcije Rusiji, već je omogućila da ruski državni propagandni medij posluje sa njene teritorije i širi se u regionu. Uprkos reakcijama i kritikama evropskih zvaničnika, *RT Balkan* je svoj program započeo parolom *Kosovo je Srbija*, uz najavu da će pružiti *alternativnu perspektivu regionalnih i svjetskih događaja*, sa planom da pokrene i televizijski program do 2024. godine. Da zvanični Beograd neće zabraniti nijedan ruski medij poručio je i nekadašnji ministar unutrašnjih poslova, a sadašnji direktor Bezbednosno informativne agencije (BIA) Aleksandar Vulin^{xxxvi}, što, zbog visoke čitanosti tih medija i tabloida u Crnoj Gori, otvara vrata antizapadnim i proruskim dezinformacijama u crnogorski informacioni prostor. Visok stepen polarizacije crnogorskog društva i uplitanje politike u medije i obratno, predstavlja plodno tlo za brojne dezinformacione kampanje i medijske manipulacije.⁸

Nakon kraće pauze koja je nastupila po završetku litija i izglasavanja Zakona o slobodi vjeroispovijesti, ruski mediji se ponovo okreću Crnoj Gori, ovoga puta sa fokusom na predsjedničke izbore. Ruska novinska agencija TACC objavila

⁷ Prema podacima specijalizovanog veb-sajta Similarweb, srpski tabloidi *Kurir* i *Blic* su u decembru 2022. godine bili treći i četvrti najčitaniji medijski portal u Crnoj Gori.

⁸ Za prvih pet mjeseci rata u Ukrajini, mediji i društvene mreže u Srbiji, BiH, Hrvatskoj i Crnoj Gori objavili su više od 1.500 netačnih i manipulativnih tvrdnji o ratu - <https://www.raskrikavanje.rs/page.php?id=Izvestavanje-u-regionu-Najmanje-1-500-dezinformacija-za-150-dana-rata-u-Ukrajini-1071>

je, 20. decembra 2022. godine, izjavu Olega Bondarenka da će ruski faktor uticati na izbore u inostranstvu 2023. godine, gdje se između ostalog pominju i predsjednički izbori u Crnoj Gori^{xxxvii}, nakon čega su se i beogradski tabloidi nadovezali na pomenutu temu.^{xxxviii} Zabrinjava činjenica da je tako direktna najava miješanja ruskog faktora u predstojeće izbore prošla ispod radara medija, ali i vlasti i opozicije u Crnoj Gori.

Najznačajniju ulogu u promociji proruskih i prosrpskih narativa u Crnoj Gori ima neregistrovani portal *IN4S*. Prema riječima glavnog i odgovornog urednika Gojka Raičevića, taj portal, osim u Beogradu, ima svoje redakcije u Novom Sadu, Nikšiću, Pljevljima, Sjevernoj Mitrovici i Donbasu. Vlasnik i glavni urednik portala je Gojko Raičević koji se nalazio na čelu NVO *Ne u rat – Ne u NATO* koja je vodila kampanju protiv ulaska Crne Gore u NATO. Prema podacima registra nevladinih organizacija *IN4S* je osnovan 2009. godine. Raičević je i jedan od osnivača Srpske kuće u Podgorici^{xxxix}. I rektor Univerziteta Crne Gore Vladimir Božović je među osnivačima *IN4S*, a javnost ga pamti po nastupu na proruskom skupu u Beogradu 2015. godine. Tada je izložio značaj sinergije rusko-srpskog djelovanja u Crnoj Gori i predložio korake za djelovanje.^{xl}

Portal *IN4S* služi kao produžena ruka ruskih državnih medija i interesa u regionu. Putem *tog portala*, Rusija se predstavlja kao alternativa Zapadu kojoj *tradicionalna* Crna Gora treba da se okrene. Osim plasiranja dezinformacija i lažnih vijesti, *IN4S* svojim *tekstovima* raspiruje govor mržnje i mizoginiju.^{xli} Jedan od primjera širenja govora mržnje vidljiv je u naslovima izvještaja o protestima u organizaciji pokreta *Ima nas: Sa sabora udbaša, fašista i švercera poručeno: Sušto ćete pred potomke, poslušnici, iskopaše vam kuću*.^{xlii}

Gojko Raičević je, 13. decembra 2022. godine, uz predsjednike pojedinih crnogorskih opština iz redova DF, prisustvovao sjednici Odbora za dijasporu i Srbe u regionu u Narodnoj skupštini Srbije. Tom prilikom govorilo se o položaju i perspektivi Srba u Crnoj Gori, što ukazuje na sveobuhvatan pristup srpskih institucija *srpskom pitanju* u Crnoj Gori.^{xliii} Na temu popisa stanovništva u Crnoj Gori, Raičević je istakao da je putem portala *IN4S* pokrenuta kampanja za pretpostavljeni popis sa sloganom *Nije crnogorski ako nije srpski*.^{xliv}

Po sličnoj matrici djeluje i portal *Borba*, zadužen za plasiranje narativa o ugroženosti i diskriminaciji Srba u Crnoj Gori i veličanje srpskog i ruskog predsjednika na koje bi, prema pisanju tog portala, crnogorski zvaničnici trebalo da se ugledaju u vođenju unutrašnje i vanjske politike. Portal *Borba* daje punu podršku prosrpskim partijama na političkoj sceni Crne Gore, a u fokusu je podrška Demokratskom frontu. Njihovi najčešći sagovornici i kolumnisti su zagovornici koncepta *srpski svet*^{xlv} i obnove Njegoševe kapele.^{xlvi} Inicijativa *Otvoreni Balkan* predstavlja se kao koncept budućnosti regiona i model konačnog pomirenja Zapadnog Balkana.^{xlvii}

Da postoji jak proruski sentiment među novinarima i medijima u Crnoj Gori ukazuju i aktivnosti *Udruženja novinara Crne Gore*. Ta organizacija je 20. januara 2023. godine posthumno dodijelila nagradu za životno djelo Darji

Duginoj, ćerki ruskog ultranacionalističkog ideologa i Putinovog savjetnika Aleksandra Dugina. Takođe, godišnje nagrade za 2022. godinu. Udruženje je dodijelilo: Igoru Damjanoviću, dopisniku *IN4S*, Ljubici Gojković Vukićević, novinarki TV *Prva* i Bratislavu Stoilkoviću vlasniku TV *Adria*. Nagradu za najbolji portal je dobio *Sputnik Srbija* koji se finansira direktno iz Kremlja, a posluje u Srbiji. Nagrade su dodijeljene novinarima i medijima koji bez rezerve i otvoreno promovišu i pravdaju rusku agresiju na Ukrajinu i koji negiraju crnogorsku državu i naciju. Takav postupak strukovne organizacije nije naišao na adekvatnu reakciju i javnu osudu, što dodatno zabrinjava i ostavlja prostor za promociju nedemokratskih i antizapadnih vrijednosti i nepoštovanje novinarskog kodeksa.

Dodijela nagrada u Srpskoj kući

Priznanja su stigla i sa ruske strane, pa je tako Savez novinara Rusije uručio nagradu Udruženju novinara Crne Gore za doprinos međunarodnoj saradnji. Predsjednik Saveza novinara Rusije Vladimir Solovjov, nagradu za hrabrost i profesionalizam dodijelio je Igoru Damjanoviću koji, kako se navodi, od februara 2022. godine izvještava sa područja *specijalne vojne operacije*. Dodjela nagrada^{xlviii} upriličena je u Srpskoj kući u Podgorici, a počasni gosti su bili ruski ambasador u Crnoj Gori, Vladislav Maslenikov i direktor Ruskog doma u Beogradu, Jevgenij Baranov.⁹ Ruski dom u Beogradu je ruski centar za nauku i kulturu i predstavlja predstavništvo ruske federalne agencije Rosotrudničevstvo u Srbiji, koja se bavi sprovođenjem državne politike po pitanju međunarodne saradnje i promocijom *objektivnog razumijevanja savremene Rusije u svijetu*. Nakon dodjele nagrada, predstavnici Udruženja novinara Crne Gore i Saveza novinara Rusije dogovorili su potpisivanje sporazuma o saradnji.^{xlix}

⁹ Jevgenij Baranov, direktor Ruskog doma u Beogradu koji je prisustvovao dodjeli nagrada u Podgorici bio je ratni izvještač iz bivše Jugoslavije, a 2001. godine je dobio orden *Za hrabrost*. Analizom njegovog Fejsbuk profila, Baranova je moguće vidjeti u društvu motociklističke grupe *Noćni vukovi*, direktora Uprave za saradnju sa dijasporom i Srbima u regionu u Vladi Srbije Arno Gujona, nekadašnjeg počasnog konzula Ruske Federacije u Crnoj Gori, Bora Đukića, člana *Besmrtnog puka* Srbije i srpskog plaćenika i snajperiste u Donbasu, Dejana Berića

Ruske nagrade za Igora Damjanovića i Udruženje novinara Crne Gore

Igor Damjanović i Jevgenij Baranov

DRUŠTVENE MREŽE KAO BOJNO POLJE

Od početka ruske invazije na Ukrajinu, društvene mreže se zloupotrebljavaju i predstavljaju moćno sredstvo za širenje političke i vojne propagande u realnom vremenu. Budući da u onlajn svijetu geografske granice nemaju značajnu ulogu, dezinformacije ruskog porijekla stižu među korisnike društvenih mreža u Crnoj Gori, o čemu svjedoče primjeri na koje je Digitalni forenzički centar u kontinuitetu ukazivao.ⁱ

Prema podacima *Data reportal* iz 2022. godine internet u Crnoj Gori koristi 83% građana, dok Fejsbuk koristi 54,8 % populacije starije od 13 godina.ⁱⁱ Profile na Fejsbuku i drugim društvenim mrežama imaju i crnogorski političari, ali i sveštena lica iz Srpske pravoslavne crkve, koji ih koriste za plasiranje ideoloških i političkih stavovaⁱⁱⁱ i/ili za obračun sa političkim neistomišljenicima.

Brojne grupe koje šire dezinformacije, lažne vijesti, govor mržnje i narative o dešavanjima u Ukrajini, pravdaju rusku agresiju na suverenu državu i veličaju predsjednika Rusije Vladimira Putina. Stoga su, zbog suočavanja sa ograničavanjem dometa na popularnim društvenim mrežama Fejsbuku i Instagramu potražile alternativnu platformu - Telegram. Putem kanala na toj platformi plasiraju se isti narativi kao i u medijima o nadmoćnosti ruske i slabostima ukrajinske vojske, o umiješanosti Zapada u rat i navodnom genocidu ukrajinskih vojnika nad civilnim stanovništvom. Tako je proruski portal *IN4S* obavijestio svoje čitaoce da će vijesti koje se tiču *ukrajinske krize* prenositi isključivo na Telegram grupi, jer su se njihove Fejsbuk stranice našle na, kako navode, *meti Fejsbuk administratora*.ⁱⁱⁱⁱ Takođe popularna instagram stranica *Bunt Crna Gora*, koja je na toj društvenoj mreži sakupila preko 23 hiljade pratilaca, odlučila je da svoje aktivnosti prebaci na Telegram kanal pod nazivom *Bunt je stanje duha*, gdje ima 69.9 hiljada pratilaca. Kanal često

prenosi vijesti sa portala *IN4S*, poziva na nasilje i plasira dezinformacije, proruske i antizapadne narative. Postoji čitava mreža Telegram kanala na srpskom i ruskom jeziku koji međusobno prenose propagandni sadržaj, a čiji članovi dominantno dolaze iz Crne Gore i Srbije.

Na Telegram kanalima su aktivni i Igor Damjanović i Nikola Jović (dopisnik ruskog državnog medija *Russia Today*) koji, navodno, izvještavaju o ratu u Ukrajini i gdje ih prati preko šest hiljada korisnika, što doprinosi viralnosti i mogućnosti manipulisanja informacijama, širenju ruske propagande i obmanjivanju javnosti. I jedan i drugi su aktivni u Crnoj Gori i plasiraju proruske narative kroz događaje i medijske istupe.

Nikolu Jovića je Viši sud u Srbiji osudio zbog učešća u ratu u Donbasu 2014. godine, kada je kao devetnaestogodišnji dobrovoljac ratovao na ruskoj strani. Od početka ruske agresije na Ukrajinu Jović je boravio u Podgorici, Danilovgradu i Nikšiću, gdje je promovisao svoju knjigu *Svedok ruskog proleća*. Promocije su održane u organizaciji Društva crnogorsko-ruskog prijateljstva *Sveti Georgije* u Nikšiću i *Ruskog bara* u Podgorici. Pored mogućnosti da promoviše svoju knjigu, Nikola Jović je dobio i medijski prostor u Crnoj Gori na televiziji *Srpska TV*, gdje je govorio o romanu, ratu, Putinu i mobilizaciji u Rusiji.^{lv} Iako je čest gost u Crnoj Gori, on negira postojanje Crne Gore kao nezavisne države, ističući da ovakva Crna Gora nije *ona* istorijska, već *montenegrinska anti-Srbija* i da je jedino pravično rješenje njeno ukidanje i ujedinjenje svih Srba u jednu srpsku državu.^{lv} Joviću je, tokom 2022. godine, zabranjen ulazak u Bosnu i Hercegovinu, uz obrazloženje da predstavlja prijetnju po bezbjednost te zemlje.^{lvi} Nakon povratka iz Rusije, Jović je, tokom decembra 2022. godine, bio na barikadama na sjeveru Kosova i kao dopisnik *Russia Today* izvještavao je o situaciji na Kosovu, opisujući je kao *provokaciju* Albanaca i premijera Kosova Aljbina Kurtija. Nakon što se Digitalni forenzički centar u svojoj analizi *Čija je naša ekstremna desnica?*^{lvii} osvrnuo na aktivnosti Nikole Jovića u Crnoj Gori, on je uputio prijetnje DFC na svom Fejsbuk profilu.^{lviii}

Na Instagramu su aktivne nacionalističke stranice *revolt_cg*, *crna_gora_srpska_sparta*, *obnova_njegoševe_cg*, *otporcg*, *rodoljublje* koje su ranije pozivale na proteste i litije u Crnoj Gori, a sada pružaju podršku Rusiji i *bratskom pravoslavnom ruskom narodu*, veličajući ruskog predsjednika Vladimira Putina. U objavama pomenutih profila i stranica uočava se ista matrica po kojoj se ističe da je Kosovo dio Srbije, da srpski narod na Kosovu trpi teror, veliča se vođa četničkog pokreta iz II svjetskog rata Draža Mihajlović i slavi neustavni Dan Republike Srpske.

POLITIKA POD MASKAMA

Obavještajni sistem Ruske Federacije, velikim dijelom naslijeđen od prethodne državne tvorevine i opterećen složenim organizacionim reformama, uspio je da se konsoliduje i izraste u snažan aparat. Taj sistem je, uz Rusku pravoslavnu crkvu, ruske medije i organizacije, postao jedan od glavnih stubova savremene ruske politike prema inostranstvu.

Tokom godina, Rusija se nije ustezala da koristi obavještajne agencije kao važan alat spoljne politike i hibridnog djelovanja, afirmišući subverzivne akcije kao sredstvo za postizanje geopolitičkih ciljeva. Stoga obavještajnim službama Ruske Federacije nesumnjivo pripada važna uloga u pokušaju obnavljanja globalnog uticaja ruske države. Tome svjedoči veliki broj političkih imenovanja iz reda bivših pripadnika obavještajno-bezbjednosnog sistema.

Najpreciznijom artikulacijom moderne ruske strategije smatra se članak iz 2013. godine pod naslovom *Vrijednost nauke je u predviđanju*, autora Valerija Gerasimova, načelnika Generalštaba Oružanih snaga Ruske Federacije. U članku je izložena nova teorija modernog ratovanja, koja obuhvata upotrebu hakerskih usluga, instrumentalizaciju medija, kreiranje lažnih vijesti, curenje informacija, uz konvencionalna i asimetrična vojna sredstva.^{lix}

U tekstu se navodi sljedeće: *Sama pravila rata su se promijenila. Uloga nevojnih sredstava u postizanju političkih i strateških ciljeva je porasla i, u mnogim slučajevima, premašila snagu sile oružja. (...) Sve je to dopunjeno vojnim sredstvima skrivenog karaktera.*

Gerasimov je, u martu 2016. godine, izjavio da svako vladino ministarstvo, ne samo Ministarstvo odbrane, mora biti u stanju da podrži hibridni rat, kao i da *falsifikovanje događaja i ograničavanje aktivnosti masovnih medija može biti uporedivo sa rezultatima velike upotrebe trupa i snaga*.^{lx}

Primjena Gerasimovljeve doktrine najbolje se može analizirati na primjerima evropskih država, od kojih su pojedine članice NATO. Samo u nekoliko mjeseci 2021. godine razotkrivene su četiri akcije GRU na evropskom tlu i u zemljama članicama NATO: Bugarskoj, Češkoj, Italiji i Njemačkoj. Raniji primjeri uključuju vojnu podršku separatističkim republikama na istoku Ukrajine, pokušaj puča i operacije u sajber prostoru u Crnoj Gori i kampanje u SAD tokom predsjedničkih izbora 2016. i 2020. godine. Umiješanost u izbore u Francuskoj 2017. godine, trovanje dvostrukog rusko-britanskog agenta Sergeja Skripalja u Velikoj Britaniji 2018. godine, pokušaj hakovanja Organizacije za zabranu hemijskog oružja (OPCW) u Hagu, takođe 2018. godine, kao i više pokušaja direktnog miješanja u izborne procese u drugim zemljama, jasno ukazuju na domete ruske spoljne politike sprovedene posredstvom tajnih službi.

Godišnji izvještaji Stejt departmenta, EU i nevladinih organizacija širom Evrope pokazuju širok spektar tehnika koje Rusija, kroz svoje poluge *oštre moći* (uključujući SVR i GRU), koristi za politički uticaj. U njima se prezentuju detalji

o sprovođenju takvih aktivnosti za koje se vjeruje da imaju za cilj promjenu u evropskoj politici i donošenju odluka, a samim tim i slabljenje NATO i EU.

RAZOTKRIVANJE I PRIKRIVANJE

Bezbjednosna dešavanja sa kraja avgusta 2022. godine ponovo su bacila svijetlo na hibridno rusko djelovanje u Crnoj Gori, ovog puta kroz dobro organizovanu obavještajnu mrežu, s ciljem prikupljanja povjerljivih podataka iz jedne NATO članice i njene destabilizacije kroz planirano urušavanje državnih institucija.

Nova kadrovska rješenja iz maja 2022. godine u sektoru bezbjednosti, prvenstveno u Agenciji za nacionalnu bezbjednost, povratila su povjerenje zapadnih partnera i trasirala put zajedničkim akcijama u suzbijanju malignog stranog uticaja u Crnoj Gori. Epilog jedne akcije, sprovedene 29. septembra 2022. godine, od strane partnerskih službi i crnogorskih nadležnih organa, bilo je uskraćivanje boravka za šest ruskih diplomata i zabrana ulaska u Crnu Goru za 28 stranih državljana. Oni su, kako se navodi, radili za interese stranih službi i bili *nosioци malignog uticaja*.^{lxi} Među osumnjičenima za rad za obavještajnu službu Rusije je i bivši službenik Ministarstva vanjskih poslova, navodno član špijunske mreže koju je formirao obavještajac ruske Vojne obavještajne službe GRU, Igor Zajcev, koji je u više navrata boravio u Crnoj Gori.^{lxii}

Do publikovanja ovog materijala, nadležni crnogorski organi nijesu objavili imena nepoželjnih Rusa, kao ni ostalih 28 osoba, tako da nije poznato čiji su oni državljani i da li se još uvijek nalaze na teritoriji Crne Gore ili su je napustili. Ipak, za više njih je potvrđeno da se nalaze na tom spisku. Među njima su bivši ambasador Srbije u Crnoj Gori, Vladimir Božović, kojeg je zvanična Podgorica proglasila za *persona non grata* još u novembru 2020. godine, iguman manastira u Dajbabama, Danilo Išmatov, kao i vlasnik *Adria TV*, Bratislav Stoilković.^{lxiii} Nekoliko dana nakon pomenute akcije, Vlada Crne Gore je, bez jasnog i precizno artikulisanog obrazloženja, po hitnoj proceduri (na telefonskoj sjednici), smijenila rukovodstvo Agencije za nacionalnu bezbjednost, čime je dovedena u pitanje njena posvećenost borbi protiv ruskog malignog djelovanja.

U kontekstu ruskog malignog djelovanja u Crnoj Gori, indikativan je slučaj bivšeg v.d. predsjednika Skupštine Crne Gore, Strahinje Bulajića, iz februara 2022. godine. Problematizovane su njegove veze, sastanci i kontakti sa ruskim obavještajcima u jeku rasprava o sazivanju sjednice Skupštine na kojoj je trebalo da se glasa o izboru 43. Vlade, što je potvrda da obavještajne službe Ruske Federacije, ni nakon dešavanja iz 2016. godine, nijesu odustale od Crne Gore.^{lxiv}

Prema javno dostupnim informacijama, Bulajić je imao frekventnu komunikaciju sa nekadašnjim zamjenikom ambasadora Ruske Federacije u Podgorici, inače oficirom ruske obavještajne službe SVR, Vladimirom Gurkom, tokom njegova dva mandata u Crnoj Gori.^{lxv}

POKUŠAJ PREVRATA

Pokušaj prevrata u oktobru 2016. godine tretira se kao najdrastičniji primjer ruskog miješanja i pokušaja destabilizacije Crne Gore, s ciljem zaustavljanja ulaska Crne Gore u NATO, uz instaliranje nove vlast koja bi bila predvođena proruskim strukturama u zemlji.

Dvojica ruskih državljana Eduard Šišmakov i Vladimir Popov, osam državljana Srbije i čelnici proruskog Demokratskog fronta Milan Knežević i Andrija Mandić su prema optužnici Specijalnog državnog tužilaštva, na dan izbora 2016. pripremali nasilnu promjenu vlasti, za šta su osuđeni na zatvorske kazne u prvostepenom postupku. Apelacioni sud je taj slučaj vratio na ponovno suđenje, po istoj – nepromijenjenoj optužnici.

Istraga je pokazala i da su pomenuti ruski državljani posjedovali legalne pasoše dok su boravili u Beogradu, ali pod lažnim imenima. Ispostavilo se da je riječ o istoj seriji pasoša koje su koristili ruski špijuni u pokušaju trovanja u slučaju Skripalj. Poput svojih kolega iz GRU, Anatolija Čepige i Aleksandra Miškina, koji se sumnjiče za slučaj Skripalj, Moisejev i Šišmakov nalaze se u ruskim bazama podataka sa dva paralelna identiteta.

Šišmakov je juna 2014. godine protjeran iz Poljske (proglašen *personam non grata*) nakon što je razotkriven u špijunskoj akciji vrbovanja uticajnog poljskog generala i više poljskih biznismena.^{lxvi}

Sa druge strane, istraživanje britanske istraživačke mreže *Bellingcat* i ruskog magazina *Insider* ukazuje da je Moisejev bio umiješan u podsticanje nemira i protesta u Moldaviji, čija je vlada u maju 2014. godine bila pred potpisivanjem Sporazuma o pridruživanju EU.

Nakon parlamentarnih izbora u Crnoj Gori i saopštenja o pokušaju puča, tadašnji premijer Srbije Aleksandar Vučić istakao je da su bezbjednosni organi Republike Srbije došli do nepobitnih dokaza da su i na teritoriji Srbije pripremane različite nelegalne aktivnosti. Neke od njih su bile, a neke trebale biti, realizovane na teritoriji Crne Gore. Među njima je i praćenje tadašnjeg crnogorskog premijera Mila Đukanovića.^{lxvii} Vučić je na konferenciji 24. oktobra 2016. godine naglasio da su *teške stvari pripremane za Crnu Goru*, objelodanjujući podatke do kojih su došle srpske službe. Prema tim informacijama, Đukanović je intenzivno praćen korišćenjem najsavremenije opreme koju poseduju samo najmoćnije države svijeta i njihove tajne službe i koja se ne može tek tako nabaviti na crnom tržištu.^{lxviii}

Osim informacija koje je objelodanio Aleksandar Vučić, postoji i niz drugih dokaza o sprezi djelovanja Šišmakova, Popova i domaćih aktera, poput transfera novca Šišmakova ka Sindeliću (svjedoku saradniku u aferi *državni udar*), 25. septembra 2016. godine, što je potvrdila i interna istraga Federalnog istražnog biroa (FBI), ali i zvanični podaci banke putem koje je transakcija sprovedena.^{lxix}

		PRIJEM NOVICA To Receive Money		WELSH MAIL No. 0113333330 Fax: 011/7333498	
Prilazna/ Sender Ime (First Name) JOZA		Ne pripadajućim ime dila/ Do not write name Poročnik broj (Post No.) 11041		Ulica (Street) 11055	
Prethodni/ Last Name ADAMCIC		Datum/ Date 20.09.2016		Vrijeme/ Time 19:17	
Adresa/ Address Ulica (Street) JURACKI BUL DU		Broj kućne/ House No. 24300		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Opis usluge/ Description Ulica (Street) PRIMORJE RIVIJERAMA		Broj pošte/ Post No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prilazna/ Sender Ime (First Name) EDUARD VADIMOVIC		Broj kućne/ House No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prethodni/ Last Name EMISIMOVICH		Datum/ Date 20.09.2016		Vrijeme/ Time 19:17	
Adresa/ Address Ulica (Street) KERASHOVICHKOJ ŠKOLICE D768		Broj kućne/ House No. 24300		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Opis usluge/ Description Ulica (Street) PRIMORJE RIVIJERAMA		Broj pošte/ Post No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prilazna/ Sender Ime (First Name) EDUARD VADIMOVIC		Broj kućne/ House No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prethodni/ Last Name EMISIMOVICH		Datum/ Date 20.09.2016		Vrijeme/ Time 19:17	
Adresa/ Address Ulica (Street) KERASHOVICHKOJ ŠKOLICE D768		Broj kućne/ House No. 24300		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Opis usluge/ Description Ulica (Street) PRIMORJE RIVIJERAMA		Broj pošte/ Post No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prilazna/ Sender Ime (First Name) EDUARD VADIMOVIC		Broj kućne/ House No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prethodni/ Last Name EMISIMOVICH		Datum/ Date 20.09.2016		Vrijeme/ Time 19:17	
Adresa/ Address Ulica (Street) KERASHOVICHKOJ ŠKOLICE D768		Broj kućne/ House No. 24300		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Opis usluge/ Description Ulica (Street) PRIMORJE RIVIJERAMA		Broj pošte/ Post No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prilazna/ Sender Ime (First Name) EDUARD VADIMOVIC		Broj kućne/ House No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prethodni/ Last Name EMISIMOVICH		Datum/ Date 20.09.2016		Vrijeme/ Time 19:17	
Adresa/ Address Ulica (Street) KERASHOVICHKOJ ŠKOLICE D768		Broj kućne/ House No. 24300		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Opis usluge/ Description Ulica (Street) PRIMORJE RIVIJERAMA		Broj pošte/ Post No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prilazna/ Sender Ime (First Name) EDUARD VADIMOVIC		Broj kućne/ House No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prethodni/ Last Name EMISIMOVICH		Datum/ Date 20.09.2016		Vrijeme/ Time 19:17	
Adresa/ Address Ulica (Street) KERASHOVICHKOJ ŠKOLICE D768		Broj kućne/ House No. 24300		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Opis usluge/ Description Ulica (Street) PRIMORJE RIVIJERAMA		Broj pošte/ Post No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prilazna/ Sender Ime (First Name) EDUARD VADIMOVIC		Broj kućne/ House No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prethodni/ Last Name EMISIMOVICH		Datum/ Date 20.09.2016		Vrijeme/ Time 19:17	
Adresa/ Address Ulica (Street) KERASHOVICHKOJ ŠKOLICE D768		Broj kućne/ House No. 24300		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Opis usluge/ Description Ulica (Street) PRIMORJE RIVIJERAMA		Broj pošte/ Post No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prilazna/ Sender Ime (First Name) EDUARD VADIMOVIC		Broj kućne/ House No. 11041		Broj poštanske/ Post Office No. 943-206-0220	
Prethodni/ Last Name EMISIMOVICH		Datum/ Date 20.09.2016		Vrijeme/ Time 19:17	
Adresa/ Address Ulica (Street) KERASHOVICHKOJ ŠKOLICE D768		Broj kućne/ House No. 			

[illegible]

Kopija uplatnice koja prikazuje transfer novca od Šišmakova ka Sindeliću, sa adrese u Moskvi - Хорошевское шоссе, 76, koja je poznata kao sedište GRU

Акционерный коммерческий банк ФОРБАНК (акционерное общество)			
Приходный кассовый ордер		№ РМК194/6705	Код формы документа по ОКУД 0402008
		25/09/2016 Дата	Отрывной талон к приходному кассовому ордера № РМК194/6705
		ДЕ-БЕГ	Место для наклеивания отрывного талона 850-00
От кого: ИШМАКОВ ЭДУАРД ВАДИМОВИЧ		счет № 20202840162000000001	Сумма цифрами
		КРЕДИТ	
Получатель: Перевод ф/л перечислено из РФ на "WU" (ОКВКУ №16)		счет № 40912840062000000002	
ИНН _____ Счет № _____		в том числе до списываем:	
Наименование банка-получателя АКБ "ФОРБА-БАНК" (АО) ОКВКУ №16		БИК 044525341	символ _____ сумма _____
Наименование банка-плательщика АКБ "ФОРБА-БАНК" (АО) ОКВКУ №16		БИК 044525341	
Сумма прописью: Восемьсот пятьдесят долларов США 00 центов		Штрих документа _____ 04	
Источник: ИСХОДЯЩИЙ ПЕРЕВОД ПО WU ОТ 25.09.2016			
Вноситель: _____ (личная подпись) (наименование должности)		кассир контролер ОКВКУ №16 Моздимова С. Б. (фамилия инициалы) (наименование должности)	
_____ (личная подпись) (наименование должности)		_____ (личная подпись) (наименование должности)	

Dokument iz ruske Forabank (Фора-Банк) koji potvrđuje transfer novca

Sudski postupak je sve vrijeme bio praćen pokušajima relativizacije. Uprkos brojnim dokazima i priznanjima koja su stizala sa različitih adresa, određene političke i medijske strukture u Crnoj Gori i Srbiji su svojim postupanjem radile na diskreditaciji i relativizaciji informacija.

Sekretar Savjeta bezbjednosti Rusije Nikolaj Patrušev je 26. oktobra 2016. godine doputovao u Beograd u ranije zakazanu posjetu, nakon koje je došlo

do promjene retorike srpskih zvaničnika o tom pitanju. Početkom novembra *The Guardian* je citirao izvor blizak srpskoj Vladi da se Patrušev izvinio srpskim vlastima zbog, kako je opisao, *neodobrene operacije*^{lxxx}. Te tvrdnje je Rusija kasnije javno porekla i nazvala ih *provokacijom*.

Da je u tom periodu Demokratski front finansiran iz Rusije potvrdio je izvor američke administracije na brifingu od 13. septembra 2022. pozivajući se na njihove obavještajne nalaze.^{lxxxi}

Sekretar Savjeta bezbjednosti Patrušev ima značajnu ulogu u kreiranju ruske politike prema Balkanu. Moskvi je u periodu do 2015. godine nedostajala centralna figura sa autoritetom koja bi značajno doprinijela ostvarivanju ruskih ciljeva na Balkanu^{lxxii}. Patrušev, bivši šef Federalne službe bezbjednosti (FSB), blizak Putinov saveznik, i čovjek poznat po svojim agresivnim i oštrim stavovima, bio je idealna osoba da preuzme tu ulogu. Kao rezultat toga, Putin ga je krajem 2015. ili 2016. godine (u zavisnosti od izvora) postavio za ključnog čovjeka Kremlja zaduženog za Balkan. Patruševu se pripisuje učešće u organizovanju državnog udara u Crnoj Gori.^{lxxiii} Pored toga, snažno se zalagao za izgradnju Srpsko-ruskog humanitarnog centra u Nišu, koji se smatra paravanom za sprovođenje vojno-obavještajnih operacija u Srbiji i regionu^{lxxiv}. Ono što je posebno podstaklo tvrdnje da se radi o centru iz kog djeluju ruske obavještajne službe je činjenica da je zvanična Moskva u više navrata tražila od Srbije da ruskom osoblju zaposlenom u Centru dodijeli specijalni status kroz sporazum o uslovima boravka, privilegijama i imunitetu osoblja. Prvi obavještajac Rusije, direktor Spoljnoobavještajne službe, Sergej Nariškin, u intervjuu za RTS je kazao da davanje diplomatskog statusa Srpsko-ruskom humanitarnom centru u Nišu nije zahtjev, već molba za Srbiju, ali da to do sada nije urađeno zbog pritiska pojedinih zapadnih zemalja.

HRONOLOGIJA NAPADA U SAJBER PROSTORU

Ruske aktivnosti u sajber prostoru predstavljaju integralni dio hibridnog rata, koji je izveden iz ruskog razumijevanja *meke moći* i odnosa između država, tačnije igre *nulte sume* velikih sila za uticaj u svijetu. Kao i ostale aspekte ruske *meke moći*, Kremlj sajber prostor doživljava u geopolitičkom smislu.

Učestalo korišćenje termina hibridni rat može se vezati za izbijanje krize u Ukrajini 2014. godine¹⁰, kako bi se opisao način djelovanja Rusije u tom sukobu, u čiji je sadržaj uvršten niz vojnih i nevojnih aktivnosti, specijalne operacije ruske vojske, sajber ratovanje, informativni rat, finansijski i socio-ekonomski pritisak, politička borba, i sl.¹¹ Kao jedan od elemenata je posebno istaknuto djelovanje u sajber sferi koje je usmjereno na širenje dezinformacija, kao i na nanošenje štete strateškoj, odnosno infrastrukturi od posebnog značaja za funkcionisanje ukrajinske države. Hibridno ratovanje podrazumijeva upotrebu svih (ili nekoliko) opcija za vođenje rata koje su na raspolaganju i ne oslanja se isključivo na konvencionalna sredstva. Sajber napadi sprovedeni posredno ili neposredno od državnih aktera se danas uglavnom upotrebljavaju u okviru šireg koncepta hibridnog ratovanja s ciljem postizanja određenog efekta (nesigurnosti, panike, zastrašivanja, odvrćanja, podsticanja nestabilnosti i nepovjerenja u institucije i sl.), bez upotrebe konvencionalnih snaga, a neminovna digitalizacija društva otvara vrata zlonamjernim akterima.¹²

Ruski koncept informacionog ratovanja i uloga sajber prostora u njemu izloženi su u strateškim dokumentima kao što su: Strategija nacionalne bezbjednosti (2015. i 2021), Koncept spoljne politike (2016), Doktrina bezbjednosti informacija (2016), Vojna doktrina (2014), kao i radovi i publikacije ruskih vojnih stratega i generala.

Miješanje u američke predsjedničke izbore 2016. godine je najdokumentovaniji slučaj koji pokazuje ruski *modus operandi*. Ono je podrazumijevalo sajber napade na američku izbornu infrastrukturu, prikupljanje i namjerno puštanje podataka Demokratskog kongresnog odbora za kampanju (Democratic Congressional Campaign Committee) i Demokratskog nacionalnog odbora (Democratic National Committee), uključujući mejlove Hilari Klinton, zajedno sa opsežnom

¹⁰ Hibridni rat se kao termin pojavio prvi put u master radu **Vilijama Nemeta** (William Nemeth) – *Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare*, 2002. godine. On je analizirao ratove u Čečeniji, Ruskoj Federaciji, tokom 90-ih godina i iznio tezu da će budući ratovi biti uglavnom hibridni poput rata u Čečeniji, a da će čečenski način borbe i gerile, biti njegov model. U tom trenutku termin nije bio dovoljno prihvaćen i nije bio predmet daljih razmatranja.

¹¹ Posebno je u tu svrhu korišćen rad ruskog generala **Valerija Gerasimova**, načelnika Generalštaba Vojske Ruske Federacije, koji je objavio 2013. godine (tzv. *Gerasimovljeva doktrina*). On je u svom radu pod nazivom *Značaj nauke je u predviđanju* iznio strateško razmišljanje o vođenju totalnog rata, kao ratu današnjice, u okviru koga su se pravila ratovanja promijenila, pa je upotreba nevojnih sredstava radi dostizanja političkih i strateških ciljeva dobila mnogo više na značaju od upotrebe klasičnih vojnih. Naveo je da je pristup ratu danas gerilski i rasprostranjen na širokom frontu, od hakera na računarskim mrežama, medija, obavještajnih službi, specijalnih vojnih snaga i sl.

¹² Neki autori definišu različite načine kada se sajber napad može okarakterisati kao rat, odnosno kada se može primijeniti međunarodno pravo. Najpoznatiji je primjer *Talinskog priručnika za sajber ratovanje* koji su izradili stručnjaci za međunarodno pravo iz NATO Kooperativnog centra za izuzetnost za oblast sajber odbrane, a nakon poznatog sajber napada na Estoniju 2007. godine.

informacionom kampanjom koju su sproveli ruska fabrika trolova – Agencija za istraživanje interneta i ruski povezani mediji.

Subjekti koji učestvuju u ruskim sajber aktivnostima uključuju državne aktere, sa značajnom ulogom obavještajne zajednice, kao i nedržavne proksije. Pored GRU jedinica 74455 i 54777, iz ugla Crne Gore najinteresantnija je Jedinica 26165, koja stoji iza aktivnosti grupe APT28 (*Advanced Persistent Threat 28*). APT28, poznatu i kao *Fancy Bear*, američki specijalni tužilac Robert Muler, kao i zvaničnici EU identifikuju kao jedinicu GRU. APT28 koristi sofisticirane alate širom svijeta, ciljajući protivnike Kremlja. Iako bezbjednosne kompanije, poput ESET i FireEye identifikuju aktivnosti te grupe još od 2004. godine, ovi napadi postaju intenzivniji od 2014. godine.

Jedna od prvih država gdje su u sadejstvu korištene i vojne i sajber operacije i napadi je Gruzija, koja je u ratu 2008. godine izgubila gotovo jednu petinu teritorije. Otkriveno je da je APT28 takođe odgovorna za napade na njemački Bundestag 2015. godine^{lxxv}, francusku televiziju TV5 Monde^{lxxvi}, pokušaj napada na Organizaciju za zabranu hemijskog oružja (OPCW)^{lxxvii}, Zimske olimpijske igre u Pjongjangu 2018. godine^{lxxviii} i Rumuniju 2017. godine^{lxxix}, kao i za brojne operacije u Crnoj Gori još od 2016. godine.

O SAJBER NAPADIMA

Termin sajber napad se koristi u kolokvijalnom smislu kada se govori o operacijama koje se odnose na različite vrste neprijateljskih ili zlonamjernih aktivnosti, kao što su uništavanje web stranica, upadi u mrežu, krađa privatnih informacija ili ometanje pružanja internet usluga. Prema tome, sajber operacije opisane kao sajber napad nijesu nužno oružani napad ili čin rata. U međunarodnoj pravnoj klasifikaciji postoji određena vrsta nejasnoća i dvosmislenosti, tako da se sajber napadi često ne klasifikuju kao upotreba sile ili međunarodno protivpravno djelo.

Napadač može biti anonimni pojedinac, hakerska grupa, organizacija, pa i suverena država. Pored gubitka ili krađe važnih podataka, organizacije koje su meta napada suočavaju se sa značajnim finansijskim gubicima i smanjenim povjerenjem korisnika.

Najizazovniji aspekt pripisivanja radnji u sajber prostoru je povezivanje odnosno atribucija određene radnje sa imenovanom osobom, grupom ili državom, uz dovoljno sigurnosti i dokaza da se mogu smatrati odgovornim, ukoliko oni sami ne preuzmu odgovornost. To je složeni proces u kojem se tehnički, pravni i politički aspekti sajber incidenta analiziraju kako bi se došlo do što potpunijeg odgovora. Tehnička atribucija se odnosi na digitalna forenzička ispitivanja i istragu kako bi se identifikovalo ko stoji iza sajber napada ili sajber operacije (analiza stilova koda, IP adresa, jezika resursa, itd). Pravna atribucija procjenjuje da li je došlo do kršenja međunarodnog prava. Konačno, politička atribucija se zasniva na kumulativnim ili posrednim dokazima i podrazumijeva političku odluku da se te ocjene javno ili privatno objave i vežu za određenu državu ili privatnog aktera.

Pored fizičkog efekta na infrastrukturu, sajber napadi imaju značajnu psihološku dimenziju, koja se sastoji od širenja konfuzije i nesigurnosti.

CRNA GORA NA ISPITU: PRVI OZBILJNIJI IZAZOVI

Na dan parlamentarnih izbora, 16. oktobra 2016. godine, Crna Gora se suočila sa učestalim DDoS napadima, koji su ciljali sajtove državnih institucija, stranice pro-NATO i pro-EU političkih partija, web stranice civilnog društva i posmatrača izbora. To je, pored ostalog, rezultiralo obaranjem sajtova portala *CdM*, *Antena M* i Demokratske partije socijalista, a sajt Centra za demokratsku tranziciju (CDT), koji je nadzirao izbore, takođe je postao nedostupan.

Distribuirani napad radi onemogućavanja usluga (DDoS) cilja veb sajtove i servere tako što ometa mrežne usluge. Tokom DDoS napada, niz robota ili botneta preplavljuje veb sajt ili uslugu HTTP zahtjevima i saobraćajem, što dovodi do slabe funkcionalnosti veb sajta ili potpunog prebacivanja van mreže. Kao rezultat toga, usluga može kasniti ili na neki drugi način biti prekinuta na duže vrijeme. Moguće je i da se hakeri infiltriraju u bazu podataka tokom napada i pristupe svim vrstama osjetljivih informacija. DDoS napadi mogu da iskoriste bezbjednosne ranjivosti i da ciljaju bilo koju krajnju tačku koja je dostupna, javno, putem interneta. DDoS napadi su među najčešćim sajber prijetnjama i mogu potencijalno da ugroze kompaniju, bezbjednost na mreži, prodaju i reputaciju.

Osim DDoS napada, tog dana su građani bili *zatrpani* brojnim antivladinim porukama, koje su stizale sa nepoznatih brojeva putem Viber, WhatsApp i Facebook platformi. Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost naložila je zabranu korišćenja tih aplikacija i sličnih komunikacionih servisa, koja je tokom dana upućena svim telekomunikacionim operatorima u Crnoj Gori. Operatori su bili dužni da sprovedu tu mjeru u skladu sa Zakonom o elektronskim komunikacijama, koji predviđa da je komunikacija za potrebe direktnog marketinga dozvoljena samo uz prethodno pribavljenu saglasnost korisnika. Višesatno blokiranje tih platformi naišlo je na osude u javnosti brojnih domaćih i međunarodnih organizacija, uključujući i *Reportere bez granica*. Četiri dana nakon izbora, 20. oktobra 2016. godine, pokrenut je još jedan fišing (phishing) napad na Skupštinu Crne Gore.

Intenzivniji DDoS napadi dogodili su se u januaru, februaru i junu 2017. godine ugrožavajući web servise Vlade i državnih institucija, kao i neke provladine medije. Crnogorsko Ministarstvo odbrane takođe je izvijestilo da je meta fišing napada putem mejlova koji su naizgled stizali iz EU i NATO sa prilogima (attachments), a omogućavali su hakerima da instaliraju malver *Gejmfish* (*Gamefish*) na računare Ministarstva odbrane, što je metoda koju koristi *APT28*. *Gejmfish* je trojanac koji hakeru nudi širok pristup ciljanom računaru, uključujući eksfiltraciju podataka, pristup logovima i druge mogućnosti nadzora.

Iz Vlade je tada saopšteno da obim i raznolikost napada, ali i činjenica da se oni preduzimaju na profesionalnom nivou ukazuju na sinhronizovanu akciju. Tri kompanije za sajber bezbjednost – FireEye, Trend Micro i ESET – zaključile su da su napadi došli iz APT28. Američki obavještajni podaci dodatno ukazuju na to da je ta grupa povezana sa ruskom vojnom obavještajnom službom GRU, a finansira je Kremlj. Nakon niza napada početkom 2017. godine, Crna Gora je zatražila pomoć NATO i Velike Britanije, što je doprinijelo uspješnom odbijanju dva napada krajem iste godine.

Analiza sajber prijetnji po Crnu Goru Ministarstva javne uprave, predstavljena u Strategiji sajber bezbjednosti Crne Gore 2018-2021, ukazala je da je broj hakerskih napada skočio u 2017. godini. Taj podatak se podudara sa konačnom fazom pristupanja Crne Gore NATO, što svakako ne podrazumijeva da su svi stizali iz Rusije. U prvih devet mjeseci 2017. godine bilo je 385 prijavljenih incidenata, od kojih se 335 ticalo malvera i napada na sajtove i državne ustanove. Radi poređenja, 2013. godine registrovana su samo 22.

Iz Nacionalnog centra za odgovor na računarsko-bezbjednosne incidente (CIRT) je za DFC rečeno da je u periodu 2015-2020. povećan broj napada u odnosu na period 2011-2014. godinu, ali da su oni sve sofisticiraniji pa je veoma teško ući u trag počinioćima. CIRT je radio na istrazi napada koji su se dogodili 2016. i 2017. godine, međutim nijesu mogli sa sigurnošću utvrditi odgovornost nijedne grupe hakera.

Zbog prethodnih dešavanja, u Podgoricu su početkom oktobra 2019. godine na poziv Vlade Crne Gore stigli pripadnici američke Sajber komande. Cilj je bio da istraže znakove ruskog prodiranja u mreže crnogorske vlade, ali i da se stvori uvid u protivničke sajber prijetnje u susret tada predstojećim američkim i crnogorskim izborima 2020. godine.

2022. POD VELOM TAJNE

Crna Gora se ponovo suočila sa snažnim sajber napadima 22. avgusta 2022. godine. Meta je bila kompletna informaciono-tehnološka infrastruktura Vlade Crne Gore, zbog čega je bio onemogućen pristup zvaničnim sajtovima institucija, kao i mejlovima. Planirani napad odnosno kombinacija DDoS, botnet i *ransomware* napada za cilj je imao pribavljanje finansijske koristi na osnovu uslovljavanja vlasnika podataka, odnosno države.

Počinioci su to potvrdili putem svog web sajta, navodeći da su došli u posjed osjetljivih informacija uključujući finansijsku dokumentaciju, prepiske, detalje računa, bilanse stanja i poreska dokumenta.^{lxxx}

Pored fizičkog uticaja na infrastrukturu, sajber napadi imaju značajnu psihološku dimenziju. U ovom slučaju, napadači su usljed faktora iznenađenja i nespremnosti crnogorske administracije, mogli da nanesu znatno veću štetu u sajber domenu. Ipak, vrlo je vjerovatno da je ključni cilj bilo sijanje konfuzije i nesigurnosti, odnosno diskreditacija Crne Gore kao članice NATO. Vjerovatnoću potvrđuje činjenica da je, prema navodima crnogorskih zvaničnika, hakerska grupa koristila kombinaciju virusa koji do tada nigdje u svijetu nijesu upotrijebljeni, a za otkup

enkriptovanih podataka tražila manje novca nego što je bilo potrebno za izradu tih virusa.^{lxxxix}

O napadu su obavješteni NATO i EU partneri, koji su poslali svoje timove u Crnu Goru radi pomoći u saniranju posljedica.¹³

Kako je saopšteno iz Vlade, glavna šteta je pricinjena na podacima 150 kompromitovanih, odnosno zaraženih računara u deset državnih institucija. Podaci građana nijesu ugroženi, dok je jedan dio Vladinih podataka izgubljen.^{lxxxix}

Krajem avgusta 2022. godine je sa više zvaničnih adresa rečeno da postoje indicije odakle je sofisticirani napad došao. Iz Agencije za nacionalnu bezbjednost je saopšteno da iza napada stoje ruske službe, uz ocjenu da je riječ o hibridnom ratu. Iz Ministarstva odbrane je rečeno da *iza napada stoje državni resursi koje neko ima na raspolaganju* i da postoje podaci koji ukazuju da iza napada stoje koordinisane ruske službe.^{lxxxiii} Da je riječ o sajber napadima koje sprovode ruske grupe potvrdili su i zamjenik generalnog sekretara NATO, Mirča Đoana^{lxxxiv} i ministar odbrane Slovačke, Jaroslav Nađ.^{lxxxv} Kao i u svim ranijim slučajevima, Moskva je odbacila svoje učešće u napadima, uz ocjenu da su takve tvrdnje dio *kontinuirane politike pogoršavanja odnosa sa Moskvom u cilju zadovoljenja interesa SAD*.^{lxxxvi}

Imajući u vidu ubrzanu degradaciju bilateralnih odnosa na relaciji Podgorica-Moskva, koja je rezultirala protjerivanjem 12 ruskih diplomata iz Crne Gore u 2022. godini i proglašenjem Crne Gore *neprijateljskom državom* od strane Kremlja, ne može se isključiti mogućnost političke motivacije i prirode napada.

Iako je nedvosmisleno utvrđeno da se Crna Gora danima nalazila na meti snažnih sajber operacija koje su dugo i brižljivo planirane spolja, to nije spriječilo pokušaje relativizacije iznutra.^{lxxxvii} Pojedini akteri na crnogorskoj političkoj sceni pokušali su da banalizuju ozbiljnost sajber napada, komentarišući da su bezazleni i da dolaze iznutra.^{lxxxviii} Teze da napadi dolaze od aktera i/ili kriminalnih struktura iznutra imaju za cilj da utiču na javno mnjenje, što doprinosi daljoj polarizaciji društva i podizanju tenzija u ionako osjetljivoj društveno-političkoj situaciji. U Crnoj Gori je odomaćena praksa političkog oportunitizma koja podrazumijeva prebacivanje odgovornosti za sve negativne pojave, dešavanja i aktivnosti suprotnom političkom polu, bez obzira na posljedice koje to može izazvati.

ODGOVOR DRŽAVE

Sajber napadi iz avgusta 2022. godine ukazali su da crnogorska administracija nije bila pripremljena da adekvatno zaštititi državne sisteme

¹³ Ekspertski tim iz SAD pružio je stručnu podršku u prevazilaženju novonastale situacije i planiranju i stvaranju mehanizama za adekvatniju sajber odbranu/zaštitu u slučaju novog sajber napada visokog nivoa sofisticiranosti. Od strane eksperata iz Republike Francuske, odnosno Nacionalne agencije za bezbjednost informacionih sistema (ANSSI), pružena je podrška na ponovnom uspostavljanju pojedinih informacionih sistema. Sa partnerima iz Velike Britanije razmijenjena su iskustva u vezi aktuelnih sajber napada i planirani su zajednički projekti za unapređenje informacione bezbjednosti u Crnoj Gori.

od takve mogućnosti, posebno imajući u vidu činjenicu da sajber prostor predstavlja permanentno poprište modernog ratovanja, ali i područje za sve sofisticiranije oblike kriminalnih aktivnosti. Kako bi se obezbijedio efikasan i funkcionalan mehanizam u oblasti sajber bezbjednosti koji će omogućiti otkrivanje i odbranu od sajber prijetnji i napada, neophodno je da postoji razvijena svijest na najvišem upravljačkom nivou o značaju održivog alociranja potrebnih sredstava za snaženje operativnih, ljudskih i tehničkih resursa nadležnih resora za sajber bezbjednost.

Crna Gora je, u cilju sanacije šteta, a u skladu sa definisanim *Planom prioritarnih aktivnosti na oporavku informatičke infrastrukture*, preduzela niz aktivnosti na uspostavljanju ključnih informacionih sistema neophodnih za nesmetano funkcionisanje državne uprave i servisa koji se pružaju građanima.^{lxxxix}

Osim preduzetih i realizovanih kratkoročnih aktivnosti, prema navodima iz Ministarstva javne uprave, radi se i na određenim srednjoročnim i dugoročnim mjerama u cilju jačanja kapaciteta države u sve kompleksnijem digitalnom okruženju.^{xc}

Ipak, šest mjeseci nakon incidenta, Vlada i nadležni državni organi su vrlo netransparentni i rezervisani prilikom dijeljenja informacija u vezi sa primijenjenim metodama, tehnologijom, načinom upada i prouzrokovanom štetom, a ne postoje naznake kada bi javnost mogla biti upoznata o svim detaljima tog važnog pitanja.

Podsjetimo, u Strategiji sajber bezbjednosti od 2022. do 2026. godine, navodi se da Crna Gora ne posjeduje adekvatne mehanizme za detektovanje sajber prijetnji, kao ni mehanizme za dovoljno brz odgovor, odnosno oporavak od sajber napada. Dodatno, nedostatak eksperata iz oblasti sajber bezbjednosti je prepoznat kao globalni problem, dok je u Crnoj Gori zbog ograničenih ljudskih resursa taj problem još izraženiji, a kao posebna slabost navodi se nepostojanje posebne budžetske stavke za sprovođenje Strategije.

U Strategiji je navedeno da istraživanja ukazuju da je 95% sajber bezbjednosnih incidenata nastalo kao rezultat ljudske greške, a da je samo 1% zaposlenih javnih službenika prošao obuku na temu sajber bezbjednosti. Akcionim planom strategije predviđeno je da do 2026. godine taj broj bude povećan na 15% državnih službenika.

ZAKLJUČCI

Nastojanja i strateški ciljevi Rusije u regionu Zapadnog Balkana mogu se posmatrati kroz njene hibridne aktivnosti na opstrukciji evropskih i evroatlantskih integracija zapadnobalkanskih država, uz podsticanje antizapadnog raspoloženja i podrivanje interesa Zapada širom Balkana, čineći probleme akutnijim i nanoseći štetu reformama koje su preduslov za dalju integraciju regiona u evroatlantske ekonomske, političke i bezbjednosne strukture. Izvjesno je da će Rusija nastaviti sa aktivnostima kako bi se stvorio utisak o njenom većem uticaju u regionu Zapadnog Balkana nego što ga objektivno ima, uz pokušaje da se predstavi kao alternativa Zapadu, povremeno delujući kao remetilački faktor, kako bi pokazala da je sposobna da izazove nestabilnost i u ovom regionu.

U tom cilju, Moskva pruža različite vidove podrške Srpskoj pravoslavnoj crkvi i antizapadnim medijima, desničarskim populističkim partijama i grupama krajnje desnice. Evidentna je slaba reakcija države na razne oblike ekstremizma uprkos relativno dobrom pravnom okviru. Na govor mržnje i krivična djela učinjena iz mržnje ne reaguje se izricanjem djelotvornih, proporcionalnih i odvraćajućih sankcija. Postojanje ekstremnih struja unutar Vlade i poslaničkih klubova u Skupštini Crne Gore onemogućava efektivno djelovanje kroz institucije.¹⁴ Crnoj Gori je potrebno adekvatno zakonsko rješenje o zabrani fašističkih i nacionalističkih organizacija i upotrebe njihovih simbola, uz brisanje iz registra svih organizacija čiji su programski principi i ciljevi u suprotnosti sa demokratskim principima i garantovanim ljudskim i manjinskim pravima, kao i odbijanje registracije novih takvih organizacija;

Ruska javna diplomatija i proruski medijski proksiji potenciraju značajne istorijske, kulturne i vjerske veze – koje se često preuveličavaju ili manipulativno interpretiraju, kako bi se otvorio što širi prostor za operacije ruskog uticaja usmjerenog na usporavanje ili onemogućavanje članstva država Zapadnog Balkana u EU i zaustavljanja daljeg širenja NATO u regionu.

Ruska nastojanja podrivanja političke i javne podrške članstvu u EU u državama regiona imala su određenog uspjeha, prvenstveno u Srbiji, gdje manje od polovine stanovništva sada podržava ulazak u EU. Tome izvjesno doprinosi činjenica da još uvijek nema konsenzusa članica EU oko integracije regiona Zapadnog Balkana, što ostavlja prostor za djelovanje Rusije i Kine i povećavanje njihovog uticaja u regionu.

Spoljnopolitički nastup zvaničnog Beograda, kao ključnog ruskog proksija u regionu, prema državama u okruženju, u prvom redu prema Crnoj Gori, nemoguće je posmatrati izvan konteksta proruskog narativa koji se forsira u Srbiji.

U političko-bezbjednosnoj sinergiji ove dvije države kreiran je i konstrukt tzv. *srpskog sveta*, koji se snažno oslanja na ruski koncept i fondaciju *Ruski svijet*, koji je nakon crnogorskih parlamentarnih izbora iz 2020. godine i dolaska na

¹⁴ Dvostruko odbijanje crnogorskih poslanika da raspravljaju o Predlogu zakona o zabrani fašističkih i nacionalističkih organizacija pokazuje da su međunacionalni sukobi i tenzije politički profitabilni. Naime, Predlog opozicione Liberalne partije iz decembra prethodne godine od ukupno 81 poslanika podržalo je svega 29 poslanika. Prvi put gotovo istovjetan tekst odbijen je u maju iste godine.

vlast otvorenih zastupnika ruskih interesa, promovisan sa brojnih političkih i crkvenih adresa u Crnoj Gori, entitetu BiH - Republici Srpskoj i Srbiji. Iako predstavljen kao projekat zaštite interesa srpskog naroda u regionu, ta anahrona modifikacija ideje Velike Srbije u veoma kratkom periodu je uzburkala crnogorsko društvo i pokrenula seriju negativnih tokova koji već imaju uticaja na dinamiku evropskih integracija Crne Gore, sa sve ozbiljnijim bezbjednosnim implikacijama. Takođe, polarizacija u društvu utiče na opstajanje etnonacionalističkog i antizapadnog sentimenta u Crnoj Gori, na kojem je moguće politički mobilisati značajan dio biračkog tijela spremnog da podrži ostvarivanje različitih panslovenskih ili regionalnih nacionalističkih projekata.

Ukoliko Srbija ostane ključni saveznik Moskve u regionu, kao baza za širenje ruskog subverzivnog uticaja, to će gotovo sigurno rezultirati dodatnim komplikovanjem regionalnih prilika i usporavanjem evroatlantskih integracija. Oslanjanje Rusije na velikodržavne ambicije nacionalističkih elita u Srbiji i podrška njihovim aktivnostima u okviru projekta *srpski svet*, čija se realizacija najavljuje i sa najviših političkih adresa u Srbiji, sasvim izvjesno može dovesti do destabilizacije regionalnih prilika sa značajnim potencijalom za komplikovanje bezbjednosne situacije.

U arsenalu ruskih alata za ostvarivanje političkih i drugih ciljeva u svijetu, visoko se kotira informaciono ratovanje, prilagođeno geopolitičkim okolnostima 21. vijeka. Iz ruske perspektive, informacioni rat je stalan, a alati koji se koriste za njegovo vođenje uključuju sva moguća sredstva koja su na raspolaganju – od dezinformacionih kampanja, zloupotrebe društvenih mreža i medija, do sajber napada na institucije različitih država. U tom smislu, bezbjednosna dešavanja sa kraja avgusta 2022. godine ponovo su bacila svijetlo na hibridno rusko djelovanje u Crnoj Gori, ovog puta kroz dobro organizovanu obavještajnu mrežu.

Aktuelna globalna kriza nakon invazije Rusije na Ukrajinu potencirala je značaj crnogorskog članstva u NATO, ali je i dodatno otkrila unutrašnje slabosti koje su odraz političke, nacionalne i socijalne fragmentacije i kontinuiranog upliva malignog uticaja spolja.

Za sada, članstvo Crne Gore u NATO pruža određene garancije da ona može opstati na svom zapadnom putu. U kom pravcu će se dalje kretati razvoj crnogorskog društva u značajnoj mjeri zavisi i od toga kakav će odnos zapadni partneri i saveznici imati prema Crnoj Gori, jer je evidentno da su aktuelni problemi sa kojima se ona suočava nakon prve tranzicije vlasti nakon trideset godina, uglavnom snažno podstaknuti upravo od onih subjekata koji su u permanentnom sukobu sa zapadnim vrijednostima i koji koriste svaku priliku kako bi osujetili ili makar usporili evropski put zapadnobalkanskih država.

Ruski i srpski uticaj kroz medije i putem društvenih mreža u Crnoj Gori nije zanemarljiv, pogotovo nakon izbora 2020. godine i smjene vlasti, od kada proruske i prosrpske strukture učestvuju u izvršnoj vlasti, što dodatno daje slobodu domaćim proksijima da djeluju. Politička kriza, podjele u društvu i nerazriješena pitanja iz prošlosti predstavljaju plodno tlo za širenje

dezinformacija i propagande, a kroz to i ostvarivanje geopolitičkih interesa raznih aktera. Predstojeći izbori i popis stanovništva nose sa sobom opasnost agresivnog uplitanja trećih strana, prije svega Srbije i Rusije, na šta ukazuju eksplicitne najave medija i analitičara koji rade pod patronatom te dvije države.

Izvjesno je da će, u zavisnosti od razvoja situacije u Ukrajini, Rusija pokušati da izvrši disperziju krize i proširi krug bezbjednosnih pitanja kojima bi se morale baviti strukture NATO i EU. Situacija u regionu Zapadnog Balkana karakterisana je teškim istorijskim nasljeđem i brojnim pitanjima koja u kontinuitetu doprinose nestabilnosti ovog područja i pogoduju destruktivnom djelovanju Kremlja. Činjenica je da se Crna Gora usljed djelovanja više različitih unutrašnjih i spoljašnjih faktora, suprotno očekivanjima zapadnih partnera i saveznika, našla u fokusu pažnje kao još jedna moguća kritična tačka u regionu. Za očekivati je da će Moskva pokušati da pronađe i dodatne instrumente kako bi mogla uticati na crnogorske političke tokove. To svakako podrazumijeva pokušaje pridobijanja političkih subjekata i aktera na crnogorskoj političkoj sceni, uz nastavak saradnje sa Srpskom pravoslavnom crkvom u Crnoj Gori kao nezamjenjivim promoterom i propagatorom antizapadnog i antiliberalnog sentimenta, suprotstavljenog strateškim opredjeljenjima i evroatlantskim ciljevima Crne Gore.

REFERENCE

- i Ruske investicije u Crnoj Gori: Loši potezi i pranje novca?, 09.02.2013, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ruske-investicije-u-crnoj-gori-losi-potezi-ili-pranje-novca/24897341.html>
- ii Pejović, I, DPS o sporazumu sa Jedinstvenom Rusijom: Ne vidimo da je tamo diktatura, 29.09.2011, Vijesti, Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/345874/dps-o-sporazumu-sa-jedinstvenom-rusijom-ne-vidimo-da-je-tamo-diktatura>
- iii Milačić i selfi sa Putinom, DF i "kropovanje" Danilovića, 18.01.2019, Vijesti, Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/199917/blamiranje-u-beogradu-milacic-uletio-za-selfi-sa-putinom-reagovalo-obezbjedenje>
- iv Treća sednica Odbora za dijasporu i Srbe u regionu 13.12.2022, ParlamentSrbija, Youtube, Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=IMxXRnt15IM>
- v Vučić: Izbori u Crnoj Gori važni, ali važniji popis 2021. godine, 26.08.2020, Pobjeda, Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/vucic-izbori-u-crnoj-gori-vazni-ali-vazniji-popis-2021-godine>
- vi Šta je Vučić govorio 2006. nakon referenduma u Crnoj Gori, 05.01.2023, CdM, Dostupno na: <https://www.cdm.me/politika/sta-je-vucic-govorio-2006-nakon-referenduma-u-crnoj-gori/>
- vii Durović, A, Lokalni funkcioneri Crne Gore polagali račun Skupštini Srbije, 11.01.2023, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-crna-gora-demokratski-front/32219101.html>
- viii Političko javno mnjenje Crne Gore, decembar 2022, Centar za demokratiju i ljudska prava – CEDEM, Dostupno na: <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2022/12/Prezentacija-DECEMBAR-2-10-56h.pdf>
- ix Irinej: Crna Gora je naša Sparta, 16.10.2018, Danas, Dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/irinej-crna-gora-je-nasa-sparta/>
- x Joanikije služio u Sretnskom manastiru u Moskvi, 16.10.2022, Politika, Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/521230/Joanikije-sluzio-u-Sretnskom-manastiru-u-Moskvi>
- xi Tomović, P, Pod lupom Vlade spisak osoba kojima je zabranjen ulazak u Crnu Goru, 26.10.2022, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/vladd-crne-goree-ulazak-zabrana/32101563.html>
- xii Ugovor Crne Gore i Srpske pravoslavne crkve uskladiti sa pozitivnim pravom i građanskim karakterom države, 06.07.2022, Akcija za ljudska prava, Dostupno na: <https://www.hracion.org/2022/07/06/ugovor-crne-gore-i-srpske-pravoslavne-crkve-uskladiti-sa-pozitivnim-pravom-i-gradanskim-karakterom-drzave/>
- xiii Ključni nalazi Izveštaja o Crnoj Gori za 2022., 13.10.2022, Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori, Dostupno na: <https://www.eeas.europa.eu/delegations/montenegro/klju%4C%8Dni-nalazi-izvje%C5%A1taja-o-crnoj-gori-za-2022-me?s=225>
- xiv Janković, S, Crna Gora u 'temeljnjoj zagrljaju' SPC-a, 12.10.2022, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/spc-moleban-temeljni-ugovor-crna-gora/32075360.html>
- xv Čalića, J, Ni za zapetu ne menjam moj poziv na mir, 06.01.2022, Politika, Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/496417/Ni-za-zapetu-ne-mjenjam-moj-poziv-na-mir>
- xvi Zečević, N, Kadrovi DF-a i Demokrata donirali Crkvi Srbije milione eura svih građana, 16.01.2023, Pobjeda, Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/kadrovi-df-a-i-demokrata-donirali-crkvi-srbije-milione-eura-svih-gradana>
- xvii "Za djelatnu ljubav prema SPC": Joanikije odlikovao izvršnog direktora Rudnika uglja Milana Lekića, 16.01.2023, Portal Analitika, Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/za-djelatnu-ljubav-prema-spc-joanikije-odlikovao-izvrnog-direktora-rudnika-uglja-milana-lekica>
- xviii Za profesionalno srbovanje sedam miliona eura, a crkvi 4,6 miliona, 30.09.2020, CdM, Dostupno na: <https://www.cdm.me/politika/za-profesionalno-srbovanje-sedam-miliona-eura-a-crkvi-46-miliona/>
- xix Rudić, F, Montenegro Detains Pro-Putin Bikers Escorting Serbian Patriarch, 16.10.2018, Balkan Insight, Dostupno na: <https://balkaninsight.com/2018/10/16/montenegro-detains-pro-putin-bikers-escorting-serbian-patriarch-10-16-2018/>
- xx Čija je naša ekstremna desnica?, 14.10.2022, Digitalni forenzički centar (DFC), Dostupno na: <https://dfcme.me/wp-content/uploads/Analiza-Ekstremne-grupe-MNE.pdf>
- xxi Darmanović, Z, Krivokapić nagradio Miholjski zbor zbog organizovanja protesta, 18.02.2022, Pobjeda, Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/krivokapic-nagradio-miholjski-zbor-zbog-organizovanja-protesta>
- xxii Samozvani čuvari uz bogate dosjee, 16.07.2022, Vijesti, Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/613483/samozvani-cuvari-uz-bogate-dosjee>
- xxiii Zbog okupljanja članova Pravoslavnog bratstva Stupovi policija saslušala 16 osoba, 07.12.2020, Portal Analitika, Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/zbog-okupljanja-clanova-pravoslavnog-bratstva-stupovi-policija-saslusala-16-osoba>
- xxiv Bratstvocg, Instagram nalog, 21.10.2022, Dostupno na: <https://www.instagram.com/p/Cj-p10tlpyx/>
- xxv Bratstvocg, Instagram nalog, 6.08.2021, Dostupno na: <https://www.instagram.com/p/CSOxR3tDm/>
- xxvi Miholjski zbor, Fejbuk profil, 28.08.2022, Dostupno na: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3295916960645893&set=pb.100064698188118.-2207520000>
- xxvii „Laži i propagande?“, 04.03.2022, Portal Analitika, Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/la-zi-i-propagande>
- xxviii Uloga Rusije na Balkanu: Slučaj Crne Gore, 16.09.2021, Digitalni forenzički centar (DFC), Dostupno na: <https://dfcme.me/wp-content/uploads/2021/09/Studija-ruski-uticaj-MNE-online.pdf>
- xxix Sveštenik SPC Backović proklinje glasače vladajuće koalicije, 26.8.2020, CdM, Dostupno na: <https://www.cdm.me/politika/svestenik-spc-backovic-proklinje-glasace-vladajuce-koalicije/>
- xxx Janković, S, Tomović, P, Ko su odgovorni za devastaciju vjerskih objekata u Crnoj Gori?, 13.02.2020, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-vjerski-objekti-devastacija/30432834.html>
- xxxi Mugoša: Poreski dug Mitropolije SPC-a u Crnoj Gori višemilionski, 22.02.2020, Al Jazeera Balkans, Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2020/2/22/mugosa-poreski-dug-mitropolije-spc-u-crnoj-gori-visemilionski>
- xxxii Tužilaštvo ispituje navode o nabavci oružja pred izbore 2020. u Crnoj Gori, 24.08.2022, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/tuzilastvo-crna-gora-oruzje-izbori-2020/32002363.html>
- xxxiii Politički stavovi građana Srbije jesen 2022 Istraživanje javnog mnjenja, 2022, CRTA, Dostupno na: <https://crt.rs/wp-content/uploads/2022/11/Istrazivanje-javnog-mnjenja-Politicki-stavovi-gradjana-Srbije-jesen-2022-CRTA.pdf>
- xxxiv Demokratija na margini rata Istraživanje javnog mnjenja, maj 2022, CRTA, Dostupno na: <https://crt.rs/wp-content/uploads/2022/05/Istrazivanje-Demokratija-na-margini-rata.pdf>
- xxxv Janković, K, TV Adria dobila nacionalnu frekvenciju, 25.10.2022, Pobjeda, Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/tv-adria-dobila-nacionalnu-frekvenciju>
- xxxvi Vulin Bocan-Harčenkuru poručio da Srbija 'neće biti deo antiruske histerije', 22.03.2022, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-rusija-vulin-sankcije/31764827.html>

- xxxvii *Эксперт* считает, что российский фактор будет сказываться на выборах за рубежом в 2023 году, 20.12.2022, Тасс, Dostupno na: <https://tass.ru/politika/16645673>
- xxxviii *SLEDEĆE GODINE PADA POSLEDNJI EVROPSKI DIKTATOR! Milo pakuje kofere, ali sa trona neće otići mirnim putem*, 22.12.2022, Informer, Dostupno na: <https://informer.rs/planeta/balkan/758469/milo-djukanovic-predsed-nik-crne-gore>
- xxxix DRUŠTVO SA OGRANIČENOM ODGOVORNOŠĆU "SRPSKA KUĆA" D.O.O. PODGORICA, Centralni Registar Privrednih Subjekata Crne Gore, Dostupno na: <http://www.pretraga.crps.me:8083/Home/PrikaziSlog/1>
- xl Доц. др Владимир Божовић: «Руски вектори меке моћи у Црној Гори», 02.05.2015, Fond Strateske Kulture, YouTube, Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=sVNKxcidmVU>
- xli Labudović, E, *Писма са села којег више нема: Алапача*, 21.04.2021, IN4S, Dostupno na: <https://www.in4s.net/pisma-sa-sela-kojeg-visee-nema-alapaca/>
- xlii УЖИВО: (ФОТО) Завршен сабор удбаша, фашиста и шверцера!, 20.12.2022, IN4S, Dostupno na: <https://www.in4s.net/uzivo-foto-završen-sabor-udbasa-fasista-i-svercera/>
- xliii Durović, A, *Lokalni funkcioneri Crne Gore polagali račune Skupštini Srbije*, 11.01.2023, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-crna-gora-demokratski-front/32219101.html>
- xliv Гојко Раичевић: Треба да нађемо терапију кад имамо успостављену дијагнозу, 16.12.2022, in4snet, Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=aSI7s7F3NUU>
- xlv Đurđev, A, *Jugoslavija je mrtva- živio Srpski svet!*, 14.08.2021, Borba, Dostupno na: <https://borba.me/jugoslavi-ja-je-mrtva-zivio-srpski-svet/>
- xlvi Raković za BORBU: *Obnova Njegoševe kapele je kako zavjetna tako i civilizacijska misija koja će pomoći i crnogorskim separatistima da izadu iz kulturološke inferiornosti*, 13.11.2022, Borba, Dostupno na: <https://borba.me/rakovic-za-borbu-obnova-njegoševe-kapele-je-kako-zavjetna-tako-i-civilizacijska-misija-koja-ce-pomoci-i-crnogorskim-separatisti-ma-da-izadju-iz-kulturoloske-inferiornosti/>
- xlvii *Otvoreni Balkan – model konačnog pomirenja Zapadnog Balkana*, 19.02.2022, Borba, Dostupno na: <https://borba.me/otvoreni-balkan-model-konacnog-pomirenja-zapadnog-balkana/>
- xlviii Руски Дом у Београду, Fejsbuk stranica, 23.01.2023, Dostupno na: <https://www.facebook.com/ruskidombeograd/posts/pfbid027HJaoYZoUomcn1yGmn4E6P4RjrtDVGaWvYFW6URBYUYuG3AV28rmhYHhY4WUocX8l>
- xlix Састанак представника УНЦГ и Савеза новинара Русије: *Ускоро споразум о сарадњи!*, 27.01.2023, IN4S, Dostupno na: <https://www.in4s.net/sastanak-predstavnik-uncg-i-saveza-novinar-rusije-uskoro-sporazum-o-saradnji/>
- I *Dezinformacioni vertigo*, 06.04.2022, Digitalni forenzički centar (DFC), Dostupno na: <https://dfcme.me/dezinformacioni-vertigo/>
- II *DIGITAL 2022: MONTENEGRO*, 16.02.2022, Datareportal, Dostupno na: <https://datareportal.com/reports/digital-2022-montenegro?rq=Montenegro>
- III Александар Вујовић, Fejsbuk profil, 21.01.2023, Dostupno na: <https://www.facebook.com/aleksandar.vujovic3/posts/pfbid0d2HBvycRW2bovvZc4mYH9hfjYQLQ8jXsQB3YfEWZwhfT7J51vQxmM37bneWYXDpYWJhl>
- IIII АПЕЛ: *Због фејсбук забрана и редукције читајте нас и на нашем Телеграм каналу*, 10.07.2022, IN4S, Dostupno na: <https://www.in4s.net/apel-zbog-fejsbuk-zabrana-i-redukcije-citajte-nas-na-nasem-telegram-kanalu/>
- liv НЕСКРИВЕНО ГОСТ_НИКОЛА ЈОВИЋ 19 СЕПТЕМБАР 2022, 21.09.2022, SRPSKA RTV, YouTube, Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=ZXHc82kjd4>
- Iv Nikola Jović, Fejsbuk profil, 12.01.2023, Dostupno na: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid-0MUJrAxPeYekCzgHgRzt9BBRbDr7mzdFLQV63UqBTRJpFQcvmrLFQ44QxeSHkPgzzl&id=100029598681741
- Ivi *Srbijanskom novinaru Nikoli Joviću zabranjen ulazak u BiH*, 05.10.2022, Klix, Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/srbijanskom-novinaru-nikoli-jovicu-zabranjen-ulazak-u-bih/22100504>
- Ivii *Čija je naša ekstremna desnica?*, 14.10.2022, Digitalni forenzički centar (DFC), Dostupno na: <https://dfcme.me/wp-content/uploads/Analiza-Ekstremne-grupe-MNE.pdf>
- Iviii Nikola Jović, Fejsbuk profil, 18.10.2022, Dostupno na: https://web.archive.org/web/20230228100751/https://www.facebook.com/login/?next=https%3A%2F%2Fwww.facebook.com%2Fpermalink.php%3Fstory_fbid%3Dpfbid-02PqptaptH7Nr8oNuJfSeMCbMqjwvniYAoRbg53PuseRWtNR7NQvNLDiGzBKtzgk5ml%26id%3D100029598681741
- Iix Molly K. McKew, *The Gerasimov Doctrine – It's Russia's new chaos theory of political warfare. And it's probably being used on you*, septembar/oktobar 2017, Politico Magazine, Dostupno na: <https://www.politico.com/magazine/story/2017/09/05/gerasimov-doctrine-russia-foreign-policy-215538/>
- Ix Mason, C, *Russian Hybrid Warfare – Military Learning and the Future of War Series*, Institute for the Study of War, Washington, 2020, str. 17, Dostupno na: <http://www.understandingwar.org/sites/default/files/Russian%20Hybrid%20Warfare%20ISW%20Report%202020.pdf>
- Ixi Nikolić, B, *MUP i ANB protjerali i zabranili ulaz u Crnu Goru za 28 osoba: „Radili za interese stranih službi“*, 30.09.2022, Vijesti, Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/623904/mup-i-anb-protjerali-i-zabranili-ulaz-u-crnu-goru-za-28-osoba-radili-za-interese-stranih-sluzbi>
- Ixii *Crna Gora u mreži GRU aktivnosti*, 22.10.2022, Digitalni forenzički centar (DFC), Dostupno na: <https://dfcme.me/crna-gora-u-mrezi-gru-aktivnosti/>
- Ixiii Tomović, P, *Pod lupom Vlade spisak osoba kojima je zabranjen ulazak u Crnu Goru*, 29.10.2022, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/vladd-crne-gore-ulazak-zabrana/32101563.html>
- Ixiv Viktor Antipin, *ruski obavještajac, persona non grata u Crnoj Gori*, 04.03.2022, CdM, Dostupno na: <https://www.cdm.me/politika/ruski-diplomata-proglasen-za-personu-non-grata/>
- Ixv Đuranović, D, Kršmanović, K, *Pop Backović glavni za mrežu Crkve Srbije, Marko Carević za kriminalni milje*, 01.03.2022, Pobjeda, Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/pop-backovic-glavni-za-mrezu-crkve-srbije-marko-carevic-za-kriminalni-milje>
- Ixvi Grozev, C, *Balkan Gambit: Part 2. The Montenegro Zugzwang*, mart 2015, Bellingcat, dostupno na: <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2017/03/25/balkan-gambit-part-2-montenegro-zugzwang/>
- Ixvii Vučić o umiješanost državljana Srbije u dešavanja u Crnoj Gori, 24.10.2016, Al Jazeera Balkans, YouTube, Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=vIKuwcsSPBw>
- Ixviii Cvetković, Lj, *Vučić: U Srbiji pripremane nelegalne aktivnosti za Crnu Goru*, 24.10.2016, Radio Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-srbija-hapsenja/28072197.html>
- Ixix *Кремлевский спрут — часть III. Как ГРУ использовало сербов для переворота в Черногории и войны в Украине*, 13.07.2018, The Insider, Dostupno na: <https://theinsider.ru/politika/108304>
- Ixx Borger, J, MacDowall, A, Walker, S, *Serbia departs Russians suspected of plotting Montenegro coup*, novembar

- 2016, *Guardian*, Dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2016/nov/11/serbia-deports-russians-suspect-ed-of-plotting-montenegro-coup>
- IxxiSAD: Rusija tajno finansirala DF u Crnoj Gori i Dodika u BiH, 13.09.2022, *Glas Amerike*, Dostupno na: <https://www.glasamerike.net/a/rusija-tajno-finansiranje-dodik-bih-crna-gora/6745992.html>
- Ixxii Amos, H, *Vladimir Putin's man in the Balkans*, jun 2017, *Politico*, Dostupno na: <https://www.politico.eu/article/vladimir-putin-balkans-point-man-nikolai-patrushev/>
- Ixxiii Galeotti, M, *Do the Western Balkans face a coming Russian storm?* jun 2018, *ECFR*, Dostupno na: https://ecfr.eu/publication/do_the_western_balkans_face_a_coming_russian_storm/
- Ixxiv Dolapčev, V, *The Bear never sleeps: The Position of the Serbian-Russian Humanitarian Centre in Niš*, decembar 2018, *European Western Balkans*, Dostupno na: <https://europeanwesternbalkans.com/2018/12/24/bear-never-sleeps-position-serbian-russian-humanitarian-centre-nis/>
- Ixxv Grozev, C, *Who Is Dmitry Badin, The GRU Hacker Indicted By Germany Over The Bundestag Hacks?*, 05.05.2020, *Bellingcat*, Dostupno na: <https://www.bellingcat.com/news/2020/05/05/who-is-dmitry-badin-the-gru-hacker-indicted-by-germany-over-the-bundestag-hacks/>
- Ixxvi Corera, G, *How France's TV5 was almost destroyed by 'Russian hackers'*, 10.10.2016, *BBC News*, Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/technology-37590375>
- Ixxvii Minister for Europe statement: attempted hacking of the OPCW by Russian military intelligence, 04.10.2018, *Government UK*, Dostupno na: <https://www.gov.uk/government/speeches/minister-for-europe-statement-attempted-hacking-of-the-opcw-by-russian-military-intelligence>
- Ixxviii Nakashima, E, *Russian spies hacked the Olympics and tried to make it look like North Korea did it, U.S. officials say*, 24.02.2018, *The Washington Post*, Dostupno na: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/russian-spieshacked-the-olympics-and-tried-to-make-it-look-like-north-korea-did-it-us-officials-say/2018/02/24/44b5468e-18f2-11e8-92c9-376b4fe57ff7_story.html
- Ixxix Romania Minister Says Country Facing Cyber-Attacks, Russians, 25.6.2018, *VOA*, Dostupno na: <https://www.voanews.com/a/romania-minister-says-country-facing-cyber-attacks-russians/4453420.html>
- Ixxx Petkauskas, V, *Montenegro blames Cuba ransomware for attacking the country*, 01.09.2022, *Cybernews*, Dostupno na: <https://cybernews.com/cyber-war/montenegro-blames-cuba-ransomware-for-attacking-the-country/>
- Ixxxi Tema: *Sajber bezbjednost*, 07.12.2022, *Televizija E*, YouTube, Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=6ov6dZ-x3a8>
- Ixxxii Camaj: *Sajber napad direktno uticao na 150 računara u 10 institucija, kriptovano 17 informacionih sistema*, 02.11.2022, *Anten M*, Dostupno na: <https://www.antenam.net/politika/264774-camaj-sajber-napad-direktno-uticao-na-150-racunara-u-10-institucija-kriptovano-17-informacionih-sistema>
- Ixxxiii Konjević: *Dio Vladinih podataka biće izgubljen*, 26.08.2022, *Mina news*, Dostupno na: <https://mina.news/glavna/konjevic-dio-vladinih-podataka-bice-izgubljen/>
- Ixxxiv Doana: *Rusija stoji iza sajber napada na Crnu Goru*, 07.10.2022, *Pobjeda*, Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/doana-rusija-stoji-iza-sajber-napada-na-crnu-goru>
- Ixxxv Konjević: *Nama je jasno ko bi mogao da ima politički motiv za sajber napad u Crnoj Gori*, 13.09.2022, *Vijesti*, Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/621429/konjevic-nama-je-jasno-ko-bi-mogao-da-ima-politicki-motiv-za-sajber-napad-u-crnoj-gori>
- Ixxxvi Zaharova o sajber napadima: *Podgorica nastavlja urušavanje odnosa sa Rusijom zbog Amerike*, 31.08.2022, *Dan*, Dostupno na: <https://www.dan.co.me/globus/rusija/zaharova-o-sajber-napadima-podgorica-nastavlja-urusavanje-odnosa-sa-rusijom-zbog-amerike-5134520>
- Ixxxvii Ivanović, I, Abazović: *Sajber napadi veoma ozbiljni i politički motivisani*, 26.08.2022, *Vijesti*, Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/618884/abazovic-sajber-napadi-veoma-ozbiljni-i-politicki-motivisani>
- Ixxxviii Medojević: *Sajber napad bezazlen, to je unutrašnji politički motivisan akt*, 27.08.2022, *Portal Analitika*, Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/medojevic-sajber-napad-bezazlen-to-je-unutrasnji-politicki-motivisan-akt>
- Ixxxix Informacija o preduzetim aktivnostima povodom saniranja posljedica izazvanih sajber napadima na Vladinu informatičku infrastrukturu i informaciono-komunikacionu mrežu organa, 02.11.2022, *Vlada Crne Gore*, Dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-preview/0e592446-8546-4a0c-98a8-8f844f639f76?version=1.0>
- xc Dukaj, M, „MJU zna šta radi, sajber napadi pokazali koliko smo stručni“, 29.10.2022, *Pobjeda*, Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/znamo-sta-radimo-imamo-jasne-ciljeve-odlican-tim-strucnjaka-volju-i-ambiciju>

Mart 2023.
Podgorica, Crna Gora
Sva prava zadržana

